

ANDELSMEJERIET GODTHAB

– EN DELUNDERSØGELSE AF SØNDBJERG-ODBY SOGN

AF

MARIE SØE HALKJÆR

INST. FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER, HISTORISK AFDELING, ÅRHUS
UNIVERSITET

Indholdsfortegnelse

METODEDEL	1
1. INDLEDNING	1
1.1. Emneafgrænsning	1
2. FORSKNINGSOVERSIGT	2
3. TEORI	4
3.1 Helhedsforståelse.....	4
3.2 Brud eller kontinuitet – en faseforskydningsmodel.....	5
3.3 Teori om sammenhæng mellem sociale bevægelser og andelsorgansiering.....	6
4. EN IDEALMODEL FOR BESLUTNINGSPROCESSER	7
4.1 Beslutningsprocessen.....	9
4.2 Indre og ydre påvirkningsfaktorer.....	9
5. METODE	10
5.1 Hermeneutisk metode.....	10
5.2 Komparation.....	11
5.3 Kontrafaktisk metode.....	12
6. HEURISTIK OG KILDEKRITIK	13
6.1 Forhandlingsprotokoller.....	14
6.2 Love.....	15
6.3 Erindringer.....	16
6.4 Kristen Krabbes Dagbog.....	18
6.5 Slægtsbog.....	18
6.6 Valglisten over Sønderjylland-Odby kommunes vælgere.....	19
6.7 Aviser.....	19
6.8 Præstearkivet.....	20
6.9 "Samfundsstøtter de første år".....	20
7. SAMMENFATNING	21
EMNEDEL	22
8. INDLEDNING	22
9. GENERELT OM TIDEN – PERSPEKTIVER PÅ MAKROPLANET	22
10. ANDELSMEJERIET GODTHAAB – EN UNDERSØGELSE PÅ MIKROPLAN	24
10.1 Smørkrigen.....	25
10.2 Første bestyrelse.....	25
10.3 Gårdmandseliten i Sønderjylland-Odby.....	26
10.4 Indre Mission.....	28
10.5 Politik og ideologi.....	29
10.6 Sociale relationer.....	31
11. KONTRAFAKTA – ET ALTERNATIVT FORLØB	32
12. FASEFORSKYDNING ELLER BRUDTEORI	34
13. BESLUTNINGSPROCESSER - SØNDAGSHVILESTRIDEN 1894	35
13.1 Beslutningsprocesser under en konfliktsituation.....	36
13.2 Komparation – mejerikrigen i Nordvestjylland.....	38
14. ANDELSMEJERIET GODTHAAB 1894-1968	39
15. KONKLUSION	40
16. LITTERATURLISTE	41
17. BILAG	FEJL! BOGMÆRKE ER IKKE DEFINERET.

Metodedel

1. Indledning

I 1882 blev det første andelsmejeri i Danmark oprettet. Tiden var gunstig for denne form for organisering, og ideen bredte sig hastigt til hele landet. I 1888 nåede den også til Thyholm, nærmere bestemt Søndbjerg-Odby. Her købte en gruppe driftige gårdmænd det lokale fællesmejeri og omorganiserede det efter andelsprincipper. Men hvad var de grundlæggende motiver bag dette? Skal andelsmejeriet Godthaab ses som en del af bøndernes bredere samfundskritik, eller var det andre argumenter, der var de bærende ved oprettelsen? Og hvordan forløb mejeriets videre udvikling, hvilke konflikter opstod og hvordan blev de håndteret? Dette vil jeg søge at klarlægge gennem en kildebaseret undersøgelse af mejeriet og dets omgivelser i slutningen af 1800-tallet. Ved at se på ændringer i de religiøse, økonomiske, ideologiske og sociale elementer, der udgjorde samfundstotaliteten, opnås et indblik i hvilke tendenser, der var afgørende for det samlede udviklingsbillede. Disse undersøgelser vil tage udgangspunkt i en række specifikke teorier om andelsorganiseringens opståen og udvikling, samt bredere teorier om samfundsdynamik og historisk udvikling. Disse teorier vil blive beskrevet i opgavens metodedel, som ligeledes indeholder en kritisk analyse af det kildemateriale, der udgør kernen i undersøgelsen.

1.1. Emneafgrænsning

Jeg har i denne undersøgelse valgt at tage udgangspunkt i andelsmejeriet Godthaab og dets personkreds i Søndbjerg-Odby. Jeg vil undersøge, hvilke motiver der gjorde sig gældende for andelsorganiseringen på netop denne lokalitet, og hvordan de forskellige samfundselementer påvirkede hinanden i denne forbindelse. Ved at fokusere på den lokale enhed bliver det således muligt at få mange nuancer med, som ville være uoverskuelige på makroplanet. Samtidig giver det mulighed for at se på det unikke sammenspil, der ofte gør sig gældende mellem overordnede strukturelle betingelser, som f.eks. økonomiske vilkår, og aktørperspektivet, hvor personlige og lokale forhold er det afgørende.

Jeg har afgrænset emnekredsen til 1888-1900, idet det er de første år efter omlægning af mejeriet til andelsmejeri jeg er interesseret i. Efterhånden som 2. og 3. generations andelshavere blev de bærende i mejeriet ændredes argumentationen og ideerne. De nye andelshavere havde ikke samme forhold til mejeriet som grundlæggerne, idet tilslutning til

mejeriet ikke var så usikker en disposition som for de første andelshavere¹. Der er derfor tydelig forskel på argumentationen og motivationen i de første år i andelsmejeriet og i den senere periode efter århundredskiftet. Af hensyn til opgavens omfang har jeg derfor valgt udelukkende at fokusere på årene før 1900.

I min afgrænsning har jeg desværre måttet vælge mange spændende perspektiver fra. Blandt andet ville det have været interessant at gå nærmere ind i en undersøgelse af Indre Missions personkreds og aktiviteter, for at få indblik i dette netværks styrker og svagheder. Ligeledes har jeg måttet fravælge perspektiver som kvindens og husmandens syn på mejerisagen, et fravalg der til dels er materielt bestemt. Også på teoriniveauet måtte jeg foretage et prioriteret valg og har derfor udeladt visse magtteorier, der kunne være brugt til at undersøge de magtkonstellationer der var i mejeriet, på trods af en ide om lighed.

2. Forskningsoversigt

Gennem de mere end 100 år andelsmejeribrug har eksisteret i Danmark, er der skrevet et utal af værker, der belyser mejeriernes opståen og udvikling. Men selv om genstandsområdet er det samme, er resultaterne vidt forskellige. Litteraturen kan i hovedtræk deles op i tre kategorier; den ældste normative litteratur, den økonomiske litteratur og den moderne litteratur. Den ældste normative litteratur omfatter de fleste værker skrevet i første halvdel af det 20. århundrede². Da 2. og 3. generation af andelsfolk skulle overtage driften af andelsmejerierne, havde bønderne i stor udstrækning opnået den selvstændighed og indflydelse, som andelstanken mange steder var udtryk for. Derfor var der brug for ny motivation for at bibeholde andelsbevægelsens styrke, hvorfor mange af værkerne blev meget værdiprægede. Dette ses nok allertydeligst hos A. A. Drejer, der med ”Den danske Andelsbevægelse” søger at oplyse den generation der

”... skulde nære Anskuelse, der rummer Lunkenhed endsige Underkendelse af, hvad de andelsmæssige Sammenslutninger har betydet og fremdeles vil kunne betyde”³.

Denne litteratur har altså en meget positiv indstilling til andelsbevægelsen som helhed. Visioner om et bedre samfund baseret på solidaritet, demokrati og ligeværd mellem mennesker er de bærende i fremstillingerne, mens negative sider af andelsorganiseringen er henvist til bisætninger, hvis nævnt overhovedet.

¹ Bjørn, 1982, side 306-307

² Røkholt, 1984, side 12

³ Drejer, 1929, side 7

I 1960'erne og 1970'erne var den samfundsvidenskabeligt orienterede historie dominerende inden for historiefaget i Danmark⁴, og dette satte også sit præg på andelsforskningen. Fokus blev dermed flyttet til økonomien, der blev antaget som det primære motiv for oprettelse af andelsselskaber. Dette ses f.eks. i Bagers "En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype, samt en analyse af den danske andelsbevægelses historiske udvikling og fremtidsmuligheder"⁵, hvor andelsbevægelsen ses som et udspring af rent materialistiske forhold. Andre forfattere nærmede sig stoffet med en neoklassisk økonomisk tilgangsvinkel, men resultatet var det samme; en meget ensidig økonomisk betragtningsmåde⁶.

I løbet af de sidste årtier er der udviklet endnu en ny tradition inden for andelsforskning. Udgangspunktet er blevet mere tværfagligt, og der lægges vægt på såvel medlemmernes økonomiske, som ideologiske og kulturelle interesser. Til denne kategori hører bl.a. Røkholt's "Kooperativt særpræg – en idealmodelltilnærming", Torben Bagers "Andelsorganisering" og Claus Bjørns bidrag til "Dansk mejeribrug 1882-2000"

"Dansk mejeribrug 1882-2000" er et jubilæumsskrift for andelsmejeriernes 100-års jubilæum regnet fra Hjedding andelsmejeris grundlæggelse i 1882. Det adskiller sig dog kvalitativt fra mange andre jubilæumsskrifter ved at være væsentlig mere nuanceret og kritisk. Claus Bjørn laver således i første del af værket en grundig redegørelse og analyse af andelsmejeribrugets første fase og af de problemer, der i denne forbindelse opstod. Claus Bjørn formår at inddrage en overvældende mængde kildemateriale og bruger mange eksempler på lokalniveau, men det er de bredere udviklingstræk, der er de bærende. Jeg vil derfor benytte Claus Bjørns fremstilling som baggrund for emnedelens indledende gennemgang af de mere generelle tendenser på makroplanet. Et teoriapparat er stort set ikke-eksisterende i dette værk, hvilket er forståeligt nok, idet bogen ikke er henvendt til et snævert forskermiljø, men derimod rettet mod et bredere offentligt publikum.

Til det teoretiske grundlag for denne undersøgelse vil jeg derfor tage udgangspunkt i Torben Bagers "Andelsorganisering" og Per Ove Røkholt's "Kooperativt særpræg – en idealmodelltilnærming". Gennem en undersøgelse af, hvordan visse økonomiske, sociale og politiske mål realiseres, opstiller Røkholt en idealmodel for andelsorganisering, som en parallel til Webers idealmodel for bureaukrati. Målet med artiklen er at give en bedre forståelse af den kooperative organisationsform og et indblik i, hvordan den benyttes i praksis

⁴ Kjeldstadli, 2001, side 80

⁵ Fremover benævnt "En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype"

⁶ Bager, 1985, side 12

i dag.⁷ Røkholt tager dermed ikke udgangspunkt i andelsorganiseringen i slutningen af 1800-tallet, men alligevel mener jeg, at dele af teoriapparatet er relevant også for denne periode.

I bogen ”Andelsorganisering” fremlægger Torben Bager tre grundlæggende problemstillinger: Hvorfor udviklingen af andelsorganisering er foregået i bølger, hvorfor gamle andelsorganiseringer har mistet deres såkaldte medlemsorientering og hvilke perspektiver fremvæksten af nye andelsbevægelser kan give. Det er således kun første del af bogen, teoriafsnittet og undersøgelsen af andelsorganiseringens første bølge, der er af relevans for denne opgave. Til gengæld er teoriafsnittet meget fyldigt, og Torben Bager giver en grundig redegørelse for præmisserne bag hans hypotese om sammenhængen mellem sociale bevægelser og andelsorganisering.

Et andet eksempel på det tværfaglige arbejde inden for andelsforskning er Harry Haue’s artikel ”Mejerikrigen”. Denne artikel befinder sig i grænseområdet mellem forskningen inden for henholdsvis økonomi og religion, idet den behandler den indvirkning vækkelserne havde på mejeriudviklingen i form af søndagshvilende mejerier. Harry Haue undersøger de vanskeligheder, der opstod i forbindelse med oprettelsen af et nyt søndagshvilende mejeri, og hvordan en mere liberal tolkning af Biblens tredje bud, om at holde hviledagen hellig, senere førte til søndagsaktivitet for mange af disse mejerier. Denne artikel kan derfor danne god baggrund for min undersøgelse af Indre Missions indflydelse på argumentationen i forbindelse med søndagshvile på mejeriet Godthaab.

3. Teori

3.1 Helhedsforståelse

Denne opgave bygger som antydnet ovenfor på en række teorier, både specifikke teorier for andelsbevægelsen og mere generelle teorier vedrørende historisk udvikling. Det er vigtigt at klargøre, hvilke overordnede teorier der ligger til grund for en undersøgelse, idet de kan have afgørende betydning, for de konklusioner der drages. F.eks. lægger Torben Bager i ”En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype” en tydelig historisk materialistisk vinkel på sin opfattelse af samfundsforandringer. Denne forforståelse betyder, at Bager finder sine løsninger på givne problemstillinger inden for en materialistisk ramme, hvorfor han lægger stor vægt på materialistiske forhold som de drivende kræfter i historisk udvikling. Jeg vil ikke bestride den økonomiske sfæres meget vigtige betydning for andelsbevægelsen, men

⁷ Røkholt, 1984, side 2

vil i stedet prøve at opnå en bredere helhedsforståelse. Helhedsforståelse er en anden tilgang til kildematerialet, som også er styrende for, hvilke problemstillinger der opstilles, og hvilke slutninger der kan gøres ud fra dette. Helhedsforståelse er et ideal, der sigter mod at forstå flest mulige sfærer af den fortidige virkelighed. For den historiske aktør var samfundet et sammenhængende hele, og det er derfor vigtigt at forstå det som sådant.

3.2 Brud eller kontinuitet – en faseforskydningsmodel

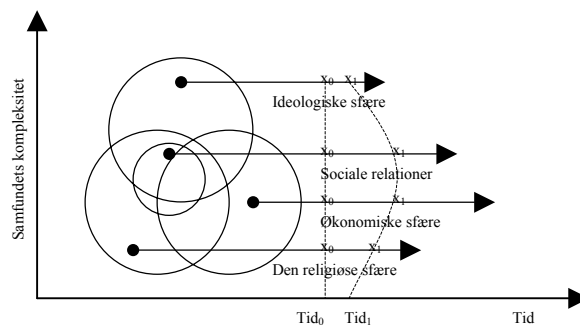
Mange historikere har gennem tiden opfattet overgangen fra før-industrielt samfund til industrisamfund som et afgørende brud i dansk historie, heriblandt Torben Bager. Men denne opfattelse deles ikke af alle. Vagn Wåhlin hævder således, at historien er præget af kontinuitet, med flere udviklingstendenser, der forløber parallelt. Forskellige sfærer af samfundstotaliteten har til forskellige tider hver sin styrke og sejhed i forhold til moderniserende forandringer, og derfor udvikles sfærene ikke lige hurtigt. På trods af disse forskellige udviklingshastigheder er der dog til stadighed vekselvirkning mellem de forskellige segmenter af samfundstotaliteten. På samme tid er der altså træk ved samfundstotaliteten, der peger i retning af moderniseringer, og træk der vidner om bevarelse af traditioner. Derfor er det vigtigt at forstå de enkelte elementers egen dynamik for at få en helhedsforståelse af den historiske virkelighed⁸.

Denne form for kontinuitetsteori kan anskueliggøres i form af Vagn Wåhlins faseforskydningsmodel⁹. Her ses de forskellige sfærer afbilledet som flader, der overlapper hinanden, mens de forskellige udviklingshastigheder er vist ved pilenes længde. Modellen anskueliggør udviklingstræk på makroplanet, og jeg har derfor fundet det nødvendigt at tilpasse den til de lokale forhold for at benytte den på mikroplan. Modellen viser i nogle udformninger dobbeltheden mellem den urbane og den agrare sektor, men da kun det agrare samfund er af betydning for min emnekreds, har jeg valgt at udelade det urbane aspekt. Desuden har jeg valgt at erstatte den offentlige sfære med sociale relationer. På lokalniveau ville den offentlige sfære dække over de kommunale institutioner, men i Sønderbjerg-Odby synes de sociale relationer at have spillet en mere overordnet rolle end sognerådet. De sociale relationer blev primært reproduceret gennem Indre Mission, som i slutningen af 1800-tallet havde stor betydning for mange dele af samfundstotaliteten. Det var således de vakte, der satte dagsordenen, og selv om de ikke altid officielt satte sig på den politiske magt i sognet,

⁸ Wåhlin, 2002, side 2

⁹ jvf. bilag 1.1

var der sandsynligvis ikke mange i sognerådet, der gik direkte imod missionen. Modellen kommer således til at se ud som følger:

Figur 1: Vagn Wählins faseforskydningsmodel

Gyldighedsområdet for Wählins model, der gælder de overordnede udviklingstræk på nationalplan, strækker sig fra 1800 til 1960-1970. Jeg har det indtryk, at modellen også gælder for Sønderjylland-Odby i ovennævnte periode, men kan ikke basere denne antagelse på studier af kildemateriale. Til gengæld vil jeg gennem empiriske studier i emnedelen gøre rede for, om modellen beskriver Sønderjylland-Odby i perioden 1880-1900 fyldestgørende.

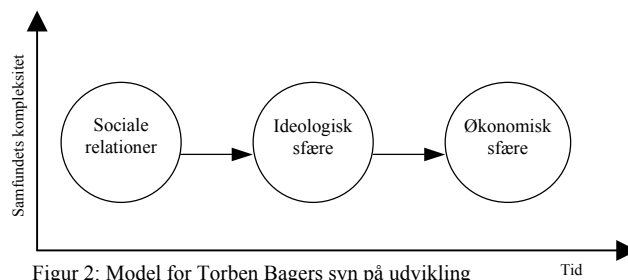
3.3 Teori om sammenhæng mellem sociale bevægelser og andelsorganisering

Torben Bagers teori om sammenhængen mellem sociale bevægelser og andelsorganiseringens opståen er mere specifik for andelsorganisering. Industrialiseringen skabte i slutningen af 1800-tallet væsentlige ændringer i de økonomiske, sociale og politiske mønstre, og ud af dette samfundsmæssige nybrud blev den sociale bevægelse omkring gårdbruget i den danske agrarsektor skabt¹⁰. At denne sociale bevægelse opstod netop på dette tidspunkt, bunder i to grundlæggende faktorer; det middelstore brugs dominerende stilling, samt bøndernes øgede selvbevidsthed og utilfredshed med den manglende indflydelse. Den sociale bevægelse indeholdt derfor et stærkt samfundskritisk element og sigtede således mod samfundsmæssig forandring. Dette kom til udtryk på flere måder bl.a. gennem kampen mod Estrup og gennem frigørelse fra de kapitalstærke stormænd ved andelsorganisering. Økonomiske og teknologiske faktorer, som fald i kornpriser og centrifugens opfindelse, var bestemmende for hvornår andelsorganiseringen udvikles netop indenfor mejeribrug, men grundlæggende var det altså de sociale, politiske og ideologiske

¹⁰ Bager, 1992, side 19

faktorer, der skabte basis for andelsformen¹¹.

Dette kan anskueliggøres ved følgende model:

Figur 2: Model for Torben Bagers syn på udvikling

Det jeg vil søge at klarlægge, i denne opgave, er altså hvilke motiver, der lå bag andelsorganiseringen i Sønderjylland-Odby. Spørgsmålet er således om det var ideologiske motiver, som konklusionen på Bagers undersøgelse synes at være, eller om motivationen, på netop dette lokalområde, er at finde i en af de øvrige sfærer. Emnedelens gennemgang af udviklingstræk på lokalplanet vil derfor blive fulgt af en vurdering af, om det er Vagn Wåhlins faseforskydningsmodel, eller om det er Torben Bagers ide om det lineære udviklingsperspektiv, der passer bedst på observationerne i Sønderjylland-Odby.

4. En idealmode for beslutningsprocesser

Til at beskrive beslutningsprocesserne, og udviklingen der fandt sted efter andelsmejeriet Godthaabs grundlæggelse, vil jeg benytte mig af en idealmode. At det er en idealmode indebærer, at modellen er en teoretisk konstruktion, der sjældent stemmer overens med den historiske virkelighed¹². Idealmodellen skal derfor ikke bruges til at beskrive, hvordan beslutningsprocessen forløb, men den er derimod et redskab til at systematisere de faser af beslutningsprocessen, der kan observeres i kildematerialet.

Den model, jeg vil benytte i denne opgave, er i høj grad inspireret af Torben Bagers model for udvekslings- og påvirkningsprocesser for andelsorganisationer, og til dels af den idealmode Per Ove Røkholt opstiller i ”Kooperativt særpræg – en idealmode tilnærming”¹³. Bagers model udgøres af 2 elementer, de indre processer for udvikling og de ydre

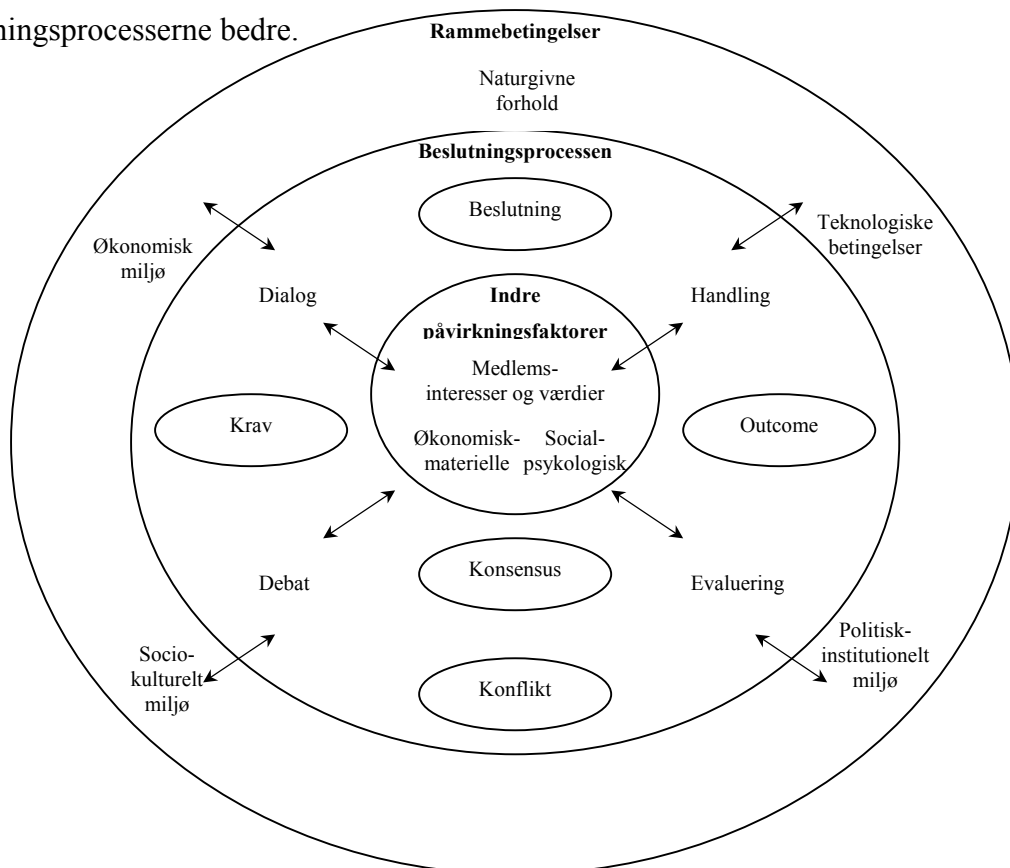
¹¹ Bager, 1992, side 34-36. Denne tolkning af Bagers værk er i modstrid med den vurdering Peter Gundelach fremlægger i sin anmeldelse af ”Andelsorganiseringen” i ”Politica”. Gundelach hævder således at Bager netop tager afstand fra den store fokusering på de ideologiske elementer og i stedet lægger vægt på økonomiske faktorer. Denne tolkning finder jeg dog ikke belæg for, idet Bager i sin konklusion bekræfter sin hypotese om sammenhængen mellem sociale bevægelser og andelsorganisering, selv om han også påpeger betydningen af de økonomiske forhold. Denne vurdering af Bager understøttes af Karsten Ronit i en anmeldelse af samme bog i ”The Scandinavian Economic History Review”.

¹² Røkholt, 1984, side 17

¹³ jvf. bilag 1.2

påvirkningsfaktorer. De indre processer består af fire stadier; medlemsinteresser, krav, beslutninger og ydelser. Overgangen mellem disse stadier sker ved delprocesserne debat, dialog, handling og evaluering. Konstant sker der endvidere påvirkning og udveksling fra ydre faktorer som det institutionelle, det økonomiske og det socio-kulturelle miljø.

Målet med Baggers model er at forklare de tilpasningsprocesser, som andelsbevægelsen har gennemgået for at tilpasse sig en ændret medlemsgruppe. Han ser dermed på større udviklingsperspektiver for andelsbevægelsen som helhed. Jeg mener alligevel, at modellen kan bruges som inspiration til en analysemodel for beslutningsprocesser, i den enkelte andelsforenings daglige liv, idet begge typer af beslutninger følger det samme grundlæggende mønster. Baggers model indebærer dog nogle problemer i forhold til den overordnede teori, der ligger til grund for denne opgave. For det første laver han en skarp opdeling af de sociale og de materialistiske påvirkningsfaktorer. I forhold til en helhedsforståelse af samfundet omkring 1880'erne er det klart, at for datidens aktører var de samfundsmæssige rammebetingelser et sammenhængende hele. Jeg finder det derfor hensigtsmæssigt, at en idealmodel for beslutningsprocesserne i et andelsmejeri også tager højde for den vekselvirkning der finder sted mellem disse sfærer. Et andet kritikpunkt er, at i Baggers model er medlemsinteresserne kun en igangsættende faktor ved en konflikt. Her mener jeg det er vigtigt at pointere, at det ikke kun er i den indledende fase, medlemsinteresserne har stor betydning, men at de gennem hele forløbet påvirker processen. Modellen bliver med disse ændringer mere kompliceret, men til gengæld mener jeg, den fanger dynamikken i beslutningsprocesserne bedre.

4.1 Beslutningsprocessen

Konsensus var oftest den herskende tilstand i andelsorganisering, hvilket også gjorde sig gældende for andelsmejeriet Godthaab. Men i de få tilfælde, hvor der opstod en konflikt, kan ovenstående model hjælpe med at anskueliggøre den proces, der blev sat i gang før konsensus var genskabt. Modellen består af tre dele, selve beslutningsprocessen, de indre og de ydre påvirkningsfaktorer.

Den konkrete konflikt, der var årsag til beslutningsprocessens indledning, startede ofte lang tid før den kom til udtryk i forhandlingsprotokollerne el.l. Blandt nogle andelshavere opstod der utilfredshed med en given tilstand, hvilket førte til øget debat. Dette foregik hovedsageligt ad uformelle veje, hvorfor det sjældent overleveres i de skriftlige kilder. På et tidspunkt blev utilfredsheden så stor, at det resulterede i et krav om f.eks. generalforsamling. Ved formuleringen af et sådant krav opstilledes ofte et modkrav, og dermed udvikledes debatten til dialog mellem to grupperinger, der fremførte argumenter for hver deres holdning. Da andelsmejerierne var demokratiske foretagender, kunne det føre til afstemning på generalforsamlingen. Dermed blev der taget en beslutning, som alle andelshavere måtte bøje sig for. Denne beslutning udmøntedes ved hjælp af handling til et outcome, det være sig en vedtægtsændring, antagelse af ny mejeribestyrer eller opretholdelse af status quo, alt efter beslutningens karakter. Derpå fulgte en evalueringsperiode, oftest uformel, hvor andelshaverne diskuterede, om de var tilfredse med tingenes tilstand. I så fald genoprettedes konsensus, men hvis det ikke var tilfældet, kunne det føre til en ny konfliktrunde.

4.2 Indre og ydre påvirkningsfaktorer

Under processen var der påvirkning både indefra og udefra i form af medlemspression og rammebetingelser fra det omgivende samfund. Medlemmernes interesser og værdier er her sat i centrum af modellen, fordi de udøvede en konstant påvirkning af beslutningsprocesserne. Andelshavernes interesser er delt op i de økonomisk-materielle værdier og de social-psykologiske værdier. I et lokalsamfund var der ofte visse fælles værdier, men der fandtes også modstridende interesser, og grupperinger der havde forskellig prioritering af disse interesser.

Omgivelserne derimod var med til at påvirke andelsmejeriet udefra. Disse rammebetingelser er delt i fem sfærer, som dog ikke var klart afgrænsede områder, men elementer der var i konstant vekselvirkning med hinanden. Denne påvirkning består både i

begrænsende rammebetingelser på makroplan som lovgivning fra statsmagtens side, samt strukturelle forhold som overordnede økonomiske konjunkturer. Der sker dog også en indirekte påvirkning gennem medlemmerne, hvoraf det mest tydelige eksempel er forfatningsstriden mellem Højre og Venstre i 1880'erne og 1890'erne, der mange steder havde betydelig indflydelse på andelsorganiseringen på lokalplan. Også det socio-kulturelle miljø påvirker primært beslutningsprocessen gennem medlemmerne, idet der i ethvert samfund eksisterer et værdi- og normsæt, andelsmejeriet som helhed må forholde sig til.

Denne model er naturligvis ikke gyldig til alle tider og i alle kulturer, hvor andelsorganisering forekommer. Røkholt og Bager hævder, at deres modeller passer på andelsorganiseringen i Norden fra slutningen af forrige århundrede og helt frem til nutiden. Da min model er meget lig deres, har jeg det indtryk, at denne også gælder i ovennævnte periode. Da jeg ikke har foretaget grundig undersøgelse af empirisk materiale senere end 1900, kan jeg dog ikke sige, om visse udviklingstræk ved andelsorganiseringen gør modellen ugyldig. Hvis f.eks. medlemsinteressen svækkes i en sådan grad, at der ikke længere består både indre og ydre påvirkningsprocesser, er modellens dynamik svær at bevare. Dette vil kun kunne be- eller afkræftes gennem yderligere empiriske undersøgelser.

5. Metode

5.1 Hermeneutisk metode

I min tilgang til emnet har jeg hovedsageligt benyttet mig af den hermeneutiske metode, som tager udgangspunkt i at forstå hensigt, mål og motiver hos de handlende historiske aktører. Den konkrete arbejdsproces benævnes ofte som en hermeneutisk cirkel, idet historikeren gennem en spiralbevægelse tilegner sig viden. Udgangspunktet for en historiker er altid en vis forforståelse. Gennem en undersøgelse af materialet nuanceres denne forståelse, og de spørgsmål, der indledningsvist blev stillet ændres. Derved øges indsigt i både del og helhed i en stadig proces, indtil produktet er færdiggjort.

Der er dog visse problemer med en hermeneutisk tilgangsvinkel, idet vægten lægges på frit vælgende aktører. I nogle tilfælde overses derved betydningen af overordnede strukturer, som ikke kan forklares ud fra enkeltpersoners hensigt, f.eks. økonomiske strukturer eller naturgivne forhold. Her kan en beskrivelse af makroplanet ofte være frugtbar. Gennem en læsning af protokoller, erindringer osv. vil jeg derfor søge at forstå, hvilke motiver datidens aktører havde for at gå ind i andelsmejeriet. Samtidig vil jeg ved at give et kort oprids af

generelle tendenser i samfundet søge at sætte dannelsen af andelsmejeriet Godthaab ind i sin rette kontekst, altså en kontekstuel hermeneutisk tilgangsvinkel¹⁴. Dette er et forsøg på at se netop dette mejeri i sin egen ret, men som en del af en national tendens. Faren for at fokusere for ensidigt på det unikke vil jeg yderligere søge at minimere ved brug af den komparative metode.

5.2 Komparation

I mange sammenhæng er komparation en særdeles nyttig metode til at undersøge om observationer på lokalplan, kan karakteriseres som generelle tendenser, eller om det er unikke fænomener. Derved undgås som nævnt ovenfor en alt for ensidig tilgang til stoffet, og der er mulighed for, at nye perspektiver opdages. Jeg vil derfor benytte den komparative metode til at undersøge i hvor høj grad, der er overensstemmelse mellem de udviklingstendenser, der observeres med hensyn til søndagshvile i Sønderbjerg-Odby og de generelle tendenser der ses i Nordvestjylland. Med udgangspunkt i mikroplanet, det enkelte andelsmejeri, vil jeg lave en komparation til mezzoplanet, som jeg i dette tilfælde definerer som regionen Nordvestjylland. Til dette formål vil jeg benytte Henning Ringgaard Lauridsens "Folk i bevægelse", der beskriver den folkelige vækkelse, politikken og andelsfællesskabet i dette område. Desværre ligger Sønderbjerg-Odby sogn ikke inden for denne undersøgelses geografiske område, men jeg mener at kunne forsvare brugen af den, idet Sønderbjerg-Odby grænser direkte op til området. For selv om Humlum og Sønderbjerg-Odby sogn adskilles af Limfjorden, udgør denne barriere kun få hundrede meter, og allerede fra gammel tid var der færgefart over sundet, og dermed var der basis for udveksling af både varer og ideer¹⁵. Komparationens formål er således at undersøge mejerier i andre dele af Nordvestjylland, hvor der opstod uenighed blandt medlemskredsen angående søndagskørsel, og ud fra dette drage paralleller til begivenhederne i andelsmejeriet Godthaabs historie.

Derudover kunne det også være frugtbart at lave en komparation mellem argumentationen i forbindelse med oprettelsen af Andelsmejeriet Godthaab i 1888, og de motiver der kom til udtryk i forbindelse med andelsmejerier oprettet i 1890'erne. Her kunne med fordel benyttes Hans Jørgen Boe Willes speciale "En oversigt over argumentation og motivationsformerne i forbindelse med mejeribrug og andelsmejerierne i 1890'erne", der ved hjælp af et bredt kildermateriale undersøger netop dette aspekt af dansk mejerihistorie.

¹⁴ Kjeldstadli, 2001, side 130-133

¹⁵ Trap, 1961, side 685. Der var forbindelse med dampfærge fra 1883.

Af hensyn til opgavens omfang har jeg dog valgt at udelade en sådan kronologisk komparation

5.3 Kontrafaktisk metode

For at undersøge betydningen af enkelte elementer i et historisk forløb kan med fordel benyttes en kontrafaktisk hypotese. I brugen af denne metode manipuleres der med en enkelt faktor i et historisk forløb for derved at danne et alternativt forløb. Ved at undersøge i hvor høj grad det hypotetiske forløb afviger fra det faktiske, kan der opnås indblik i, hvilken betydning denne faktor havde¹⁶. Derefter ses på konsekvenserne af de alternative valg, som de historiske aktører kunne have foretaget. Hensigt er at klarlægge, hvilke mulige udfald af historien der var på et givent tidspunkt i forhold til både aktører og strukturer.

Der er ingen fælles standard for, hvilken form kontrafaktiske hypoteser bør antage, men nogle af de kriterier der har været fremført i debatten, om brugen af kontrafakta i historievidenskaben, er klarhed og historisk konsistens. Klarhed betyder, at ændringer skal specificeres, og at der kun manipuleres med en årsag ad gangen. Kravet om den historiske konsistens betyder, at et kontrafaktisk scenario skal have en vis overensstemmelse med de historiske fakta for at være plausibelt¹⁷. I praksis indebærer det f.eks., at der skal tages udgangspunkt i verden, som den så ud på et givent tidspunkt, altså kan aktørerne ikke uden videre tillægges viden, som de ikke havde. For at opretholde den historiske konsistens findes også den såkaldte ”minimal-rewrite”-regel. Problemet er, at i en kompleks verden er det ofte svært at sige, hvilke følger en ændret faktor vil få. Men generelt gælder, at jo færre tidsrum og jo færre led der arbejdes med, des større bliver sandsynligheden for et givent kontrafakta¹⁸.

For at kontrafakta kan anvendes konstruktivt, gælder det altså om at finde en balance, hvor alternative forløb er mulige, men samtidig fastholde, at alternativerne ikke kan tage en hvilken som helst form. Det kunne f.eks. være spændende at undersøge hvilket scenario, der kunne opstilles for andelsorganiseringen, hvis bønderne ikke var gået over til selveje. Et sådant tankeeksperiment ville dog ende i ren spekulation, idet en sådan forandring ville få uoverskuelige konsekvenser for mange andre dele af samfundstotaliteten end blot andelsbevægelsen. Til gengæld kan kontrafaktisk metode med fordel benyttes til at undersøge faktorer, der har betydning for mindre og mere lokale dele af historien. Jeg vil derfor bruge

¹⁶ Dahlberg, 2001, side 21-22

¹⁷ Tetlock og Belkin, 1996, side 19-21 og 23-25

¹⁸ Dahlberg, 2001, side 18

den kontrafaktiske metode til at undersøge, hvilken betydning det havde for mejeriets udvikling, at sognet var præget af Indre Mission. Målet med denne undersøgelse er således at vurdere graden af påvirkning mellem de forskellige sfærer af samfundstotaliteten.

6. Heuristik og kildekritik

I mit arbejde med at søge efter kildemateriale er der sket en stadig vekselvirkning mellem stof og problemstilling, hvorved både funktionelle og materielle kriterier har gjort sig gældende for mit valg af kildemateriale. Min problemstilling var til en vis grad styrende for, hvilke materialer jeg har gennemgået, men samtidig er der sket en vekselvirkning, som også har virket tilbage på de spørgsmål, jeg har stillet til materialet. Hele tiden dukkede der nyt kildemateriale op, som har nuanceret min forståelse af samfundstotaliteten, hvorved min undersøgelse også er blevet materielt bestemt.

Til undersøgelsen af andelsmejeriet Godthaab har jeg hovedsageligt benyttet mig af materialet på Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø, dvs. forhandlingsprotokoller og love for andelsmejeriet Godthaab, erindringer og valglister. Disse arkivalier har jeg fundet frem til ved hjælp af lokalarkivets registratur, både det elektroniske og det trykte. Desuden har henvisninger i kilder ført mig på sporet af andre kilder. F.eks. nævnes Kr. Borres dagbøger i Martin Gades erindring ”Landsbyen Odby”¹⁹, hvorfor jeg begyndte en systematisk søgen efter netop disse.

Derudover har jeg benyttet mig af Landsarkivet for Nørrejylland. Her er gennemgået både præstearkiv og landkommunearkivet for Sønderbjerg-Odby kommune, samt provstearkivet for Refs Herred, men det var desværre kun førstnævnte, der viste sig at indeholde brugbart materiale for min problemstilling. På Statsbiblioteket har jeg benyttet småtrykssamling, hvor der findes en større samling af love for andelsmejeriet Godthaab, samt avissamlingen, der omfatter både Thisted Amts Avis og Thisted Amts Tidende.

Jeg har også undersøgt det Kongelige Biblioteks småtrykssamling, men der fandtes ikke nyt materiale. Ligeledes gav opslag i Karen Schousboes ”Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie” intet resultat. Et anden type kildemateriale, der kunne have været relevant for min emnekreds, er jubilæumsskrifter, men disse findes der desværre ingen af.

Med hensyn til kildeudvalget kan der opstå et problem med repræsentativitet. Mit kildemateriale kan ikke hævdes at være repræsentativt for hele lokalbefolkningen i

¹⁹ Gade, 1995, side 1

Søndbjerg-Odby. Der er ikke overleveret skriftlige kilder om kvindens eller husmandens syn på mejeridannelsen, men udelukkende skildringer fra gårdmænd, præster eller andre ledende mænd i samfundet. Da det hovedsageligt er denne elite, jeg vil fokusere på i undersøgelsen, er det dog ikke noget problem, men tværtimod en styrke, at kildematerialet bedst repræsenterer denne gruppe.

Til en vurdering af mit kildemateriale har jeg benyttet mig af kildekritikken. Mens metoder som komparation og opstilling af kontrafaktiske hypoteser er redskaber, der bruges til den overordnede tilrettelæggelse af en undersøgelse, er kildekritikken en rent praktisk arbejdsmåde. Ved at vurdere en kildes ophavssituation, indhold og kontekst kan der opnås en bedre forståelse for, hvad en kilde er god eller dårlig til, lige som troværdighed kan vurderes ved en undersøgelse af f.eks. tendens, afhængighed og formål. En sådan kildeanalyse er derfor en væsentlig del af grundlaget for emnedelen af denne opgave, idet en kildes troværdighed må fastslås, før historikeren kan drage nytte af de oplysninger, kilden giver. Kildekritikken bliver dermed det, der sikrer, at historikerens gengivelse af historien ikke er vilkårlig²⁰.

6.1 Forhandlingsprotokoller

Forhandlingsprotokoller er oftest skrevet for at attestere de beslutninger, der blev taget på bestyrelsesmøder og generalforsamlinger. Forhandlingsprotokollen for mejeriet Godthaab er dermed min primære kilde til det, der blev besluttet. I min brug af denne kildegruppe vil jeg udnytte beretningsaspektet, idet protokollerne indeholder mange brugbare informationer om det forhandlede ved møderne.

Protokollen er skrevet af et tilstedeværende medlem ved generalforsamlingen, der derfor kan betegnes som førstehandsvidne. Da et mødereferat altid skulle underskrives af alle tilstedeværende bestyrelsesmedlemmer, har referatet efter al sandsynlighed været i overensstemmelse med, hvad de syv bestyrelsesmedlemmer opfattede som det faktisk diskuterede og besluttede. Det er dermed en meget pålidelig kilde med stor udsagnskraft i forhold til, hvad der rørte sig i det daglige arbejde på mejeriet. Dog er referaterne specielt i den tidlige fase af mejeriets levetid ret kortfattede, og da kun den endelige beslutning var afgørende for mejeriets daglige trivsel er argumenter i førte diskussioner helt udeladt.

Der er desuden visse problemer forbundet med forhandlingsprotokollen som kildemateriale, idet protokollen blev skrevet med henblik på samtiden. Det betyder, at de

²⁰ Olden-Jørgensen, 2001, side 17

personer protokollen er henvendt til forudsættes at have et vist kendskab til området og lokalbefolkningen. F.eks. er navne som Kr. Borre anvendt i stedet for dennes fulde navn Kristen Krabbe Poulsen²¹.

Ud over forhandlingsprotokollen for mejeriet har jeg benyttet protokollerne for Højre Vælgerforening og Blaa Kors. Jeg har kun benyttet levnsaspektet for disse kilder, idet jeg har undersøgt, hvem der underskrev referaterne for at få indblik i, hvem der sad i bestyrelse, og hvem der var medlem af de respektive foreninger. En nærmere kildeanalyse for hver enkelt kilde vil jeg ikke komme ind på her, men nøjes med at fastslå, at de fleste elementer fra ovenstående analyse af mejeriets forhandlingsprotokoller også gør sig gældende for Blaa Kors og Højre Vælgerforenings protokoller.

6.2 Love

Desværre er der ikke bevaret vedtægter fra andelsmejeriets tidligste tid, men kun fra 1910 og fremefter. Jeg mener dog, at det er usandsynligt, at der er foretaget radikale ændringer i vedtægterne de første år, uden det ville være kommet til udtryk i forhandlingsprotokollen. Derfor antager jeg, at lovene fra 1910 i sin essens var meget lig dem fra 1888. Som kildemateriale har jeg udelukkende brugt lovenes levningsaspekt, idet love ikke siger noget om, hvordan forholdene faktisk var, men hvordan de burde være. Lovene er altså normative kilder, der er nedskrevet med det formål at undgå konflikter blandt mejeriets andelshavere. Det betyder ikke, at der ikke opstod konflikter, tværtimod kunne en paragraf, der forbyder aflevering af forfalsket mælk tyde på, at dette faktisk har fundet sted, og at en regulering derfor var nødvendig²². Denne slutning fra kilde til præmis indebærer dog en vis usikkerhed, idet problemet ikke nødvendigvis var et lokalt problem. Ved en sammenligning af lovene for andelsmejeriet Godthaab og andelsmejeriet Poulstrup ses en relativ stor verbal overensstemmelse²³. Sandsynligvis var der ikke direkte forbindelse mellem de to mejerier, men den sproglige lighed tyder på, at der findes et fælles forlæg, der har været inspiration for begge lovsæt. Dette gør dog ikke lovene til en sekundær kilde, idet de stadig er primær kilde til reglerne for netop andelsmejeriet Godthaab.

²¹ Eksempelvis referat fra møde d. 2/5-1896 i forhandlingsprotokollen.

²² Love for andelsmejeriet Godthaab 1910, paragraf 2

²³ Love for andelsmejeriet i Poulstrup, trykt i Bjørn, 1982, side 86-87 og Love for andelsmejeriet Godthaab 1910

6.3 Erindringer

Der findes flere erindringer, der omtaler andelsmejeriet Godthaabs grundlæggelse og første virketid. I arbejdet med denne form for kildemateriale kan det være givende at benytte både beretnings- og levningsaspektet. Hvis de pågældende forfattere selv havde haft forbindelse til mejeriet, havde det været spændende at se nærmere på levningsaspektet for at afdække informationer om kildens ophav. Dog findes der kun sene kilder, og ingen af forfatterne har haft direkte tilknytning til mejeriet, hvorved levningsaspektet bliver mindre interessant. Jeg vil derfor fokusere på beretningsaspektet både i de trykte og utrykte erindringer.

Der er den afgørende forskel mellem trykt og utrykt materiale, at de bøger der bliver trykt, bliver underlagt kritisk vurdering og redigering fra forlagets side. Samtidig er forfatteren sandsynligvis mere bevidst om, at materialet bliver læst af en bredere kreds, hvorimod det utrykte materiale ofte er rettet mod familie og venner. Forfatteren til trykt materiale vil derfor være mere nøjagtig med oplysninger, men til gengæld vil han sandsynligvis nedtone eventuel kritik af familiemedlemmer og sognets øvrige indbyggere, hvor berettiget den end kan være.

Trykte erindringer

Den eneste førstehandsberetning der er bevaret er Jørgen Falk Rønnes ”I Sol og Blæst, minder fra min Tid”. Han beskriver her det stiftende møde for andelsmejeriet Godthaab, han som dreng overværede. Benyttelse af denne kilde er behæftet med en del risici. For det første var Jørgen Falk Rønne kun en dreng, da han oplevede dette, og for det andet er det først skrevet ned omkring 40 år senere. Derfor er der en vis risiko for, at forfatteren ikke huskede alle detaljer helt klart og i stedet har digtet over sine erindringer. Det ses bl.a. af hans implicite sammenkædning af flere udviklingstræk på egnen, såsom andelsbevægelsen og fremgangen for partiet Venstre²⁴. Han overfører således fejlagtigt nationale tendenser til lokalt plan, idet der ikke findes belæg for denne sammenhæng mellem disse bevægelser i Sønderbjerg-Odby. Dette forhold vil jeg komme nærmere ind på i opgavens emnedel.

Den anden trykte erindring, der udgør en del af opgavens kildemateriale, er Jens Thybos skildring af Indre Missions udbredelse i Thy. Der er således ingen referencer til andelsmejeriet Godthaab i denne bog, men til gengæld fortæller den om det religiøse liv i Sønderbjerg-Odby sogn. Formålet med bogen er at tilbagevise en påstand om, at thyboerne

²⁴ Rønne, 1936, side 35

skulle være mindre religiøse end befolkningen i andre dele af landet²⁵. Det er dermed ud fra denne ophavssituation klart, at bogen har tydelig positiv tendens til fordel for Indre Mission. Dette svækker i nogen henseender dens udsagnskraft, især når det gælder negative oplysninger om de ikke-vakte på egnen. Til gengæld må det tillægges stor sandhedsværdi, når Jens Thybo siger om den grundtvigske præst pastor Rønne, at hans prædikener var vellidt af både vakte og ikke-vakte, idet en sådan bemærkning er i modstrid med bogens generelle tendens²⁶.

Den sidste erindring der findes fra Søndbjerg-Odby i denne periode er Poul Pedersens ”Et sekel på Gadegaard”. Men da denne skildring hovedsageligt bygger på oplysninger fra forhandlingsprotokollen, og altså er sekundær i forhold til denne, har jeg valgt ikke at benytte erindringen.

Utrykte erindringer

Den ene af de to utrykte erindringer er placeret i Niels Ole Gadegaards arkiv, men ellers uden angivelse af ophav. Ved en nærmere undersøgelse har det dog vist sig, at erindringen er skrevet af Niels Ole Gadegaards far Anton Gadegaard. Dette baseres på de oplysninger, der gives i erindringens indledning, nemlig at forfatteren blev født år 1900, hvilket stemmer overens med Anton Gadegaards fødselsår, mens Niels Ole Gadegaard først blev født 1932. Ydermere er det baseret på stor tekstnærhed til Anton Gadegaards ”Gamle slægter på Thyholm”²⁷. Troværdigheden af denne upublicerede kilde er dog ikke stor, idet han bl.a. fastsætter mejeriets overgang til andelsmejeri til starten af 1890’erne, selv om det faktisk skete i 1888. Der findes også andre tvivlsomme vurderinger, og derfor tillægger jeg ikke denne kilde større vægt i min emnedel²⁸.

Fra Martin Gades hånd findes to erindringer, hvoraf en er fundet på Egnshistorisk arkiv for Thyholm og Jegindø, mens den anden er i privat eje. Begge beskriver Odby og de slægter der levede her omkring århundredskiftet, og de informationer, der findes i disse kilder, er af meget varierende karakter. Nogle passagerer synes således at være egne erindringer, mens andre er fortællinger om egnens beboere der er mundtligt overleveret. Kvaliteten er derfor svingende, men generelt må troværdigheden siges at være stor. Kilden har således stor

²⁵ Thybo, 1923, side 7-8

²⁶ Thybo, 1923, side 14

²⁷ Sammenligning af Niels Ole Gadegaards beskrivelse af Odby og folk side 1 og Anton Gadegaards ”Gamle slægter på Thyholm” side 56.

²⁸ Denne kilde er fremover benævnt som ”Dyrlæge Niels Ole Gadegaard beskrivelse af Odby og folk 1900-1920”, idet den i arkivet er registreret under denne betegnelse.

udsagnskraft med hensyn til personlige relationer på egnen, familieforhold og ejerforhold for sognets forskellige gårde.

6.4 Kristen Krabbes Dagbog

Der findes en enkelt dagbog bevaret fra tiden omkring mejeriets grundlæggelse. Kristen Krabbe, bestyrelsesmedlem og revisor i mejeriet, nedskrev i mange år i en kalender, hvad der var hændt hver enkelt dag. Desværre er kun kalendere fra 1888 og 1897-1935 bevaret. Dagbøgerne består hovedsageligt af opremsning af begivenheder, og der er stort set ingen vurderinger eller forklaringer i dagbogen, hvorfor levningsspektet ved denne kilde ikke er så interessant. Jeg vil derfor hovedsageligt benytte dagbogens beretningsaspekt til at finde oplysninger om møder angående mejeriet, blandt andet de der blev afholdt forud for mejeriets oprettelse.

Da dagbøgerne efter al sandsynlighed ikke var ment for andres øjne end Kristen Krabbes egne, har han intet motiv for at skrive, at han var på besøg hos Niels Gade, med mindre han faktisk var det. Troværdigheden er derfor stor, og kilden er god til at sige noget om de personlige relationer, der eksisterede mellem egnens gårdmænd. Desuden var Kristen Krabbe en vakt mand, så dagbogen kan være kilde til egnens religiøse forhold og det indre missionske samfund.

6.5 Slægtsbog

Til at danne et overblik over sognets beboere, omkring 1900, har jeg i stor udstrækning benyttet mig af Anton Gadegaards slægtsbog "Gamle slægter på Thyholm". Det er en lille slægtsbog, der beskriver Krabbeslægten og de tilsluttende familier Borre, Dueholm, Gade, Gadegaard og Pedersen. Slægten føres tilbage til midten af 1700-tallet, men vægten er hovedsageligt lagt på personerne født i perioden 1860-1920.

Mange af oplysningerne i slægtsbogen er af sekundær karakter, idet de er baseret på studier af kirkebøger, aftægtskontrakter, skøder og lignende. Selv om primært materiale oftest er det bedste i historisk forskning, mener jeg godt at kunne forsvare brugen af sekundært materiale i dette tilfælde, idet det ville medføre en uoverskuelig arbejdsmængde at finde frem til disse oplysninger gennem primært materiale. Troværdigheden er undersøgt ved stikprøver i ovennævnte primære kildemateriale, og Anton Gadegaard må siges at være meget pålidelig både hvad angår fødselsår, giftermål og slægtsforhold. Der er dog også oplysninger af primær karakter i bogen, idet personkarakteristikker sandsynligvis er baseret på egne oplevelser eller

mundtlig overlevering. Disse tilføjelser er derfor også i højere grad præget af subjektive vurderinger, hvorved f.eks. Anton Gadegaards nærmeste familie beskrives med en vis positiv tendens²⁹.

6.6 Valglister over Søndbjerg-Odby kommunes vælgere

For årene 1889 og 1892 er der bevaret valglistor for Søndbjerg-Odby kommune. Disse lister er sandsynligvis forfattet af sognerådet og må antages at have stor troværdighed, idet de har været fremlagt for kommunens beboere. Det var kun mænd over 30 år med egen husstand, der kunne stemme, og derfor er ikke alle potentielle andelshavere nævnt på disse lister. Jeg har dog alligevel taget udgangspunkt i valglisten fra 1892 i min undersøgelse af, hvor mange der var med i andelsmejeriet, idet kun de mænd der var under 26 år ved mejeriets oprettelse, samt de der i perioden mellem mejeriets grundlæggelse og 1892 var fraflyttet sognet, ikke er optegnet på listen. Dette giver en mindre usikkerhed, men er det nærmeste, jeg kommer på en komplet liste over potentielle andelshavere. Ud over alder og navn giver listerne oplysninger om stilling og opholdssted, samt den enkeltes stemmeafgivning ved folketingsvalget i 1892. Disse kilder er derfor gode til at sige noget om de politiske og ideologiske forhold på egnen. Ved at bruge disse oplysninger benytter jeg kildens beretningsaspekt.

6.7 Aviser

Aviser kan lige som erindringer være en god kilde til oplysninger om forskellige grupperinger inden for andelsforeningen, som kun ses sporadisk i mejeriets forhandlingsprotokol. Jeg har derfor undersøgt de stedlige blade, det højreorienterede Thisted Amts Tidende og Venstre-avisen Thisted Amts Avis³⁰, i perioderne omkring vigtige begivenheder i andelsmejeriets historie. Således har jeg gennemgået aviserne systematisk fra 3 uger før til 2 uger efter mejeriets stiftelse 21. marts 1888, generalforsamlingen d. 20. april 1889 og den ekstraordinære generalforsamling d. 26. maj 1894. Desværre gav dette arbejde ikke noget resultat, idet de stedlige blade ikke har refereret disse møder. Til gengæld har søgningen givet oplysninger, som jeg ikke fra starten søgte. Nogle oplysninger har været at finde i avisens annoncer, som f.eks. at Malthinus Villadsen var medunderskriver på en indkaldelse til et møde om kunstmørloven³¹. Da sådanne annoncer ofte forefindes i både Thisted Amts Tidende og Thisted Amts Avis, mener jeg ikke, der kan tolkes noget politisk

²⁹ F.eks. Gadegaard, 1981, side 55

³⁰ Søllinge, 1989, side 544-545

³¹ Thisted Amts Tidende d. 17. marts 1888, se endvidere emnedel 10.1.

tilhørsforhold ud af dem. Der har sandsynligvis blot været tale om et ønske om opbakning fra så mange bønder som muligt. Andre oplysninger er fundet i avisens artikler, og her kan det spille en rolle, hvilken politisk orientering avisen havde. Thisted Amts Tidende var således konservativ i sin orientation, og det overrasker derfor ikke, at det er i denne avis et referat af generalforsamlingen hos Højres lokale vælgerforening optræder³². Generelt gælder at troværdigheden for begge aviser er stor, når det gælder kendsgerninger, mens vurderinger derimod kan være mere farvede.

6.8 Præstearkivet

Under min kildesøgning i præstearkivet på Landsarkivet for Nørrejylland havde jeg forventet at finde præstens Liber Daticus. Denne indberetning findes ikke for Sønderbjerg-Odby sogn, men til gengæld er nogle journaler bevaret, der ifølge registraturen svarer nogenlunde til en Liber Daticus. Disse journaler er dog meget kortfattet, idet der kun er skrevet 1-2 sider pr. år, og det er primært en opremsning af indkomne og udgående breve. Desuden er journalen for perioden 1878-91 ødelagt af fugt og derfor ubrugelig.

Jeg havde forventet at kunne benytte denne kildes beretningsaspektet til en vurdering af den indre missionske vækkelse i sognet, men udsagnskraften på dette punkt er ikke særlig stor. Til gengæld fortæller journalen, hvor mange altergængere der blev indberettet hvert år. Ved en sammenligning med kommuniionsbogen fra samme arkiv findes mindre afvigelser mellem de faktiske antal altergængere og det indberettede antal³³. Kommuniionsbogen opremsrer samtlige altergængere, og det er sandsynligvis her oplysningerne, der blev indberettet til provsten, stammer fra. Journalen er således sekundær kilde i forhold til antallet af altergængere, men primær i forhold til oplysninger om hvordan præsten pyntede en smule på de tal, der blev indberettet. I sidstnævnte tilfælde benyttes journalens levnsaspekt, mens beretningsaspektet benyttes ved oplysninger om antal altergængere. Journalen er dog primær kilde til oplysning om antal altergængere efter 1894, idet kommuniionsbogen ikke føres længere end til dette år.

6.9 "Samfundsstøtter de første år"

Dette dokument er en beskrivelse af de personer, der udgjorde Indre Missions støtter de første år. En vurdering af denne kildes troværdighed er meget svær, idet der ikke foreligger fyldige

³² Thisted Amts Tidende d. 21. marts 1888.

³³ Se bilag 5.1

oplysninger om ophavssituationen. Notatet er gjort 29. oktober 1962, sandsynligvis af en person med personlig tilknytning til Indre Mission, idet kilden findes i arkivet for Uglev missionshus. Hvis dette er tilfældet, kan kilden tillægges relativt stor positiv udsagnskraft, idet tilhængere af Indre Mission sandsynligvis har bevaret historier om de personer, der var Indre Missions støtter de første år.

7. Sammenfatning

Ved en læsning af både baggrundslitteratur og kildemateriale bliver det meget hurtigt klart at samfundshelet i 1880'erne var en kompleks størrelse. Det er desværre umuligt at forstå samtlige detaljer af en fortidig virkelighed, men med udgangspunkt i det gennemgåede baggrundslitteratur og kildemateriale, mener jeg forudsætningerne for en grundig undersøgelse er på plads.

Den overordnede teori som Wåhlins faseforskydningsmodel, Bagers teori om sammenhængen mellem andelsorganisering og sociale bevægelser, samt modellen for beslutningsprocesser er nyttige redskaber til at systematisere erkendelse om den fortidige virkelighed. Det er dog vigtigt at man som historiker ikke søger at tilpasse kilderne til de valgte teorier. Derfor har jeg taget udgangspunkt i mit kildemateriale og vil gennem empiriske undersøgelser søge at klarlægge, hvilke teorier der bedst beskriver forholdene i Sønderbjerg-Odby. Om det er faseforskydning og vekselvirkning eller andelsorganisering som følge af sociale bevægelser, er således ikke på forhånd givet, og kun i dialog med kildematerialet kan dette spørgsmål besvares. Ved hjælp af den hermeneutiske metode, komparationer og brug af kontrafaktiske hypoteser vil jeg således søge at klarlægge udviklingstendenser i andelsmejeriet Godthaab og Sønderbjerg-Odby som helhed.

Emnedel

8. Indledning

I opgavens metodedel blev gennemgået to overordnede teorier for andelsorganiseringens opståen. Disse står i skarp kontrast til hinanden idet de bunder i to vidt forskellige historieopfattelser. Således ser Vagn Wåhlin historisk udvikling som et produkt af kontinuerlig faseforskydning, mens Torben Bager arbejder med historiske brud som sin grundlæggende antagelse. Dette har også stor indflydelse på deres teoriudvikling. Vagn Wåhlin ser således en vekselvirkning, hvorigennem den økonomiske sfære også påvirker og påvirkes af de øvrige sfærer i samfundstotaliteten. Andelsorganiseringen udvikles derfor i et sammenspil med mange andre udviklingstræk, der gjorde sig gældende i det danske samfund på samme tid. Torben Bager derimod ser på andelsorganiseringen som et produkt af den sociale bevægelse omkring gårdbruget. Med gårdmændenes øgede selvbevidsthed op gennem 1800-tallet skabtes en samfundskritik, der udmøntede sig på mange områder. To områder hvor det kom tydeligt til udtryk var i kampen mod Estrup og i andelsorganiseringen.

Tilgangsvinklen for denne opgave er således en undersøgelse af hvilken teori, der passer bedst på forholdene i Sønderbjerg-Odby. Jeg vil derfor tage udgangspunkt i en række problemstillinger, der vedrører sognets udvikling og gennem undersøgelse af kildematerialet søge svar på følgende spørgsmål:

- Hvilke motiver var de grundlæggende bag andelsmejeriets oprettelse?
- Hvilke dele af samfundstotaliteten blev disse motiver hentet fra, og hvordan var sammensillet mellem de forskellige sfærer i slutningen af 1800-tallet?
- Hvordan påvirkede de forskellige samfundselementer mejeriets videre udvikling?

9. Generelt om tiden – perspektiver på makroplanet

Andelsorganiseringens fremvækst i Danmark skyldes et sammenspil mellem flere faktorer. I anden halvdel af 1700-tallet blev rammerne for det danske landbrug lagt med landboreformerne, selveje og udskiftning. Samtidig medførte den stærke industrialisering og urbanisering i England en øget efterspørgsel på kød, smør og æg, og derfor var der allerede fra midten af 1800-tallet en begyndende omlægning og tilpasning efter det britiske marked. Denne orientering mod vest blev øget efter krigen i 1864, hvor fremtrædende handelsbyer i

Slesvig-Holsten gik tabt, og betydningsfulde handelsruter dermed blev afskåret³⁴. Denne omlægning tog yderligere fart i kriseperioden 1873-1896. Et betydeligt fald i transportomkostninger og mekanisering af høstarbejdet i Amerika førte til, at de europæiske markeder blev oversvømmet af billigt korn. Indtil 1883 bevarede mange danske gårdmænd forventningen om, at kornpriserne snart ville stige igen, men efterhånden blev det klart for dansk landbrug, at en omlægning til animalsk produktion var nødvendig. Perioden fra 1883 til 1889 var derfor en omstillingsperiode for det danske landbrug. Der blev i første omgang satset på eksporten af levende kvæg, men også denne sektor blev snart hæmmet af protektionistiske tiltag fra Tyskland og England, og var derfor under konstant trussel af totalt indførselsforbud. Ud af dette kaos fremstod mejeridriften til sidst som en tillokkende løsningsmulighed³⁵.

Det første andelsmejeri i Danmark blev grundlagt i Hjedding i 1882, men allerede i årene forinden havde der været optræk til fællesskab omkring smørproduktionen. Nye mejerisystemer var blevet introduceret, blandt andet centrifugen, der blev taget i brug på det første danske mejeri i 1880. Disse maskiner var kostbare, og det gjorde konkurrencen hård for den enkelte bonde med egen smørproduktion. Desuden købte grossister helst større partier smør, for at sikre ensartet kvalitet. En del af de såkaldte fællesmejerier blev derfor oprettet. Det var mejerier, hvor en mejerist opkøbte mælk fra egnens bønder, bearbejdede det og solgte smør og ost videre til både eksport og lokalt forbrug. Denne form for mejeribrug havde en væsentlig betydning for andelsmejerierne, da der var gjort kostbare erfaringer, og idet mange af fællesmejerierne senere blev omlagt til andelsmejerier³⁶. De umiddelbare forudsætninger for fælles mejeridrift, hvad enten det var fællesmejerier eller andelsmejeri, var altså både tekniske faktorer som centrifugens opfindelse i 1878 og økonomiske forhold, der tvang bønderne til at tænke i andre baner end eksport af korn og levende kvæg.

På Thyholm oprettedes det første fællesmejeri, mejeriet Godthaab, af Ludvig Pedersen i 1877. Forholdene for mejeribrug var gunstige på Thyholm. Denne halvø var ved sin sydlige ende afskåret fra Hardsyssel ved et smalt sund, hvilket gjorde transport sydpå besværlig. Specielt transporten af korn var meget omkostningsfuldt i forhold til udbyttet, hvorfor kreatursalg blev øens kendemærke. Dette på trods af at jorden på Thyholm var god og fed og velegnet til kornproduktion. Det var dog ikke mælkegivende racer, der i starten blev satset på, men da Tyskland og England i perioder standsede al import af levende kvæg, måtte bønderne

³⁴ Bjørn, 1982, side 13-16

³⁵ Hansen, 2001, 214-217

³⁶ Bjørn, 1982, side 39-42

gå andre veje³⁷. Også åbningen af den vestjyske længdebane i 1874-75, samt anlæggelsen af Esbjerg Havn var befordrende for forarbejdning af animalsk produktion til det engelske marked. Der var derfor stigende interesse for smør- og anden mælkeproduktion fra midten af 1870'erne³⁸, hvilket udmøntede sig i oprettelse af fællesmejeriet Godthaab i 1877. Men allerede 10 år efter begyndte gårdmændene at tale om, at et andelsmejeri måske var en bedre løsning. En ide var født, og den skulle snart blive realitet.

10. Andelsmejeriet Godthaab – en undersøgelse på mikroplan

Ideen om andelsmejerier spredtes gennem mange kanaler i disse år. Claus Bjørn påpeger tre væsentlige kanaler: Venstrepressen, mejerifolk og uofficielle, personlige kontakter³⁹. Venstrepressen synes ikke at have spillet nogen væsentlig rolle med hensyn til oprettelse af andelsmejeriet Godthaab, idet Thisted Amts Avis helt frem til 1900 stod meget svagt på egnen⁴⁰. Til gengæld findes der i den højreorienterede avis Thisted Amts Tidende d. 29/3 1886 en notits, der positivt beskriver den øgede interesse for andelsmejerier på egnen⁴¹. I Thisted amt var det altså i høj grad Højrepressen, der var talerør for egnens gårdmænd. Der synes endvidere at have været kontakt til andelsfolk andre steder i landet, i hvert fald tyder den store verbaloverensstemmelse mellem vedtægterne fra mejeriet Godthaab og Poulstrup mejeri på inspiration udefra⁴². Selv om der gennem disse kanaler var skabt visse formidlende faktorer, påpeger Bjørn dog også, at de egentlige drivkræfter oftest var at finde blandt de lokale gårdejere⁴³. Dette ses også i Søndbjerg-Odby Sogn.

Det første vidnesbyrd om, at sognets gårdmænd overvejede at købe mejeriet og drive det som andelsmejeri, findes i Kristen Krabbes dagbog. I de første måneder af 1888 nævnes adskillige møder i forbindelse med mejeriet, men hvad der blev forhandlet er uvist. Der blev dog ikke taget nogen bestemmelser før 21. marts, hvor også protokollen påbegyndtes⁴⁴. Ønsket om et andelsmejeri udsprang ifølge Martin Gade af utilfredshed med mejerist Ludvig Pedersens fortjeneste, en fortjeneste gårdmændene ønskede i egen lomme⁴⁵.

³⁷ Hansen, 1935, side 249-250

³⁸ Bjørn, 1982, side 48

³⁹ Bjørn, 1974, side 307-308

⁴⁰ Søllinge, 1989, side 544

⁴¹ Thisted Amts Tidende d. 29/3-1886

⁴² Sammenligning af love for andelsmejeriet Godthaab og love for andelsmejeriet i Poulstrup, trykt i Bjørn, 1982, side 86-87

⁴³ Bjørn, 1974, side 310-311

⁴⁴ Kristen Krabbes dagbog d. 31. januar 1888, 16. marts 1888 og 21. marts 1888

⁴⁵ Gade, 1993, side 5

Et af de tilbagevendende emner var spørgsmålet om rentabiliteten ved drift af mejeriet som andelsmejeri. Jørgen Falk Rønne har i sin erindring beskrevet et af de indledende møder, og det var tydeligvis økonomien, der havde størst betydning for disse gårdmænd. For med udsigten til øget fortjeneste fulgte også risikoen for tab. Desuden har det nok også spillet en rolle at køerne skulle være malket til et bestemt tidspunkt på dagen, hvilket var et væsentligt indgreb i den enkeltes tilrettelæggelse af sit arbejde. Beslutningen var svær, og det trak ud med en endelig afgørelse. Derfor indtegnede Christen Nielsen Krabbe, Kristen Krabbes far, sig først i Hvidbjerg mejeri for 5 år. Men kun 5 dage efter denne indtegning, nemlig 21. marts 1888, var andelsmejeriet Godthaab en realitet og Christen Nielsen Krabbe gik til Godthaab mejeri⁴⁶.

10.1 Smørkrigen

Malthinus Villadsen var sandsynligvis en af de centrale initiativtagere bag overtagelsen af mejeriet⁴⁷. Han var allerede engageret i spørgsmål om smørproduktionen på anden vis, idet han var medunderskriver af en indkaldelse til et møde om kunstsmørloven⁴⁸. Denne lov blev årsag til den såkaldte smørkrig, der i 1887 og 1888 udspillede sig mellem landmænd og margarinefabrikanter. Mange landmænd følte sig truet af denne nye form for smør, og her viste Estrups regering sig villig til at støtte landbrugets interesser. Der blev fremlagt forslag om en lov, der skulle fastsætte visse bestemmelser for emballage og mærkning af margarine, og et særligt forbud mod at margarine blev farvet, så det lignede smør.⁴⁹ Smørkrigen vakte tydeligvis bekymring også på Thyholm, i hvert fald ønskede en række personer emnet drøftet på et møde. Mødet skulle finde sted d. 27. marts 1888, altså blot 6 dage efter andelsmejeriet Godthaab blev stiftet, hvilket tyder på at mejerisagen, både i forhold til det lokale mejeri og i forhold til statsmagten, var et omdiskuteret emne netop på dette tidspunkt⁵⁰.

10.2 Første bestyrelse

I starten af mejeriets levetid var der stor udskiftning blandt bestyrelsesmedlemmerne⁵¹. Den første bestyrelse var sandsynligvis sammensat, så alle sognets byer var repræsenteret. I hvert fald synes det næppe at være tilfældigt, at der var en fra hver af byerne Uglev, Hellerø og

⁴⁶ Kristen Krabbes dagbog d. 15. marts 1888 og 21. marts 1888

⁴⁷ Gade, 1993, side 5

⁴⁸ Thisted Amts Tidende d. 17. marts 1888

⁴⁹ Hansen, 2001, side 220-221

⁵⁰ Thisted Amts Tidende d. 17. marts 1888, side 4

⁵¹ For en oversigt over de første bestyrelser se bilag 4.1

Serup, mens sognets to største byer Odby og Søndbjerg hver var repræsenteret med to bestyrelsesmedlemmer⁵².

Allerede efter et år trådte Anders Gadegaard Nielsen, Peter Josephsen og Søren Christensen ud af bestyrelsen. Og i 1891 havde ingen af bestyrelsesmedlemmerne siddet i bestyrelsen uafbrudt siden andelsmejeriets oprettelse i 1888. Hvad motivet var for at aftræde som bestyrelsesmedlem, er svært at sige. I flere tilfælde kan det dog konstateres, at det var ydre omstændigheder, der var årsagen. Anders Gadegaard Nielsen trådte således ud af bestyrelsen allerede i 1889, da han afhændede sin gård til sønnen Niels Gadegaard⁵³. Ligeledes var det ydre omstændigheder, der forårsagede Malthinus Villadsens afgang som bestyrelsesformand i 1891. Malthinus Villadsen måtte på grund af en kautionsforpligtigelse overtage gården Helligkildegård, hvilket var en stor belastning for ham. I 1892 gik Villadsen fallit⁵⁴, og det er derfor ikke usandsynligt, at det var økonomiske omstændigheder, der fik ham til at opgive posten som bestyrelsesformand. Niels Gadegaard havde hurtigt etableret sig som en af de ledende gårdmænd på egnen, og blev derfor bestyrelsesformand samtidig med indvælgelsen i bestyrelsen i 1891⁵⁵.

Med Niels Gadegaards overtagelse af bestyrelsesposten indvarsledes en tid med mere stabilitet. Kr. Borre kom ind i bestyrelsen i 1892, hvor han overtog kassererhvervet, hvilket han beholdt uafbrudt indtil 1922. Ligeledes valgte flere af bestyrelsesmedlemmerne at modtage genvalg, hvilket sikrede større kontinuitet i bestyrelsesarbejdet. Dette gjaldt også revisionsposterne, et hverv som Kristen Krabbe besad gennem længere perioder fra 1898 til 1917. Langsomt byggedes en fast bestyrelseskreds op, så der i perioden 1897 til 1900 kun udskiftedes et enkelt bestyrelsesmedlem⁵⁶.

10.3 Gårdmandseliten i Søndbjerg-Odby

I alt var det 22 personer, der med skiftende konstellationer, udgjorde bestyrelsen for andelsmejeriet fra 1888 til 1899. Alle var blandt egnens ledende gårdmænd, undtagen to, hvilket var husmand Mads Christian Andersen og lærer Andersen. Af centrale medlemmer i bestyrelsen, i mejeriets første år, må især peges på Malthinus Villadsen. Han var tydeligvis en fremtrædende person på egnen, idet han ejede sognets største gård. Han indtegnede sig da

⁵² Forhandlingsprotokollen for andelsmejeriet Godthaab d. 21. marts 1888.

⁵³ Gadegaard, 1981, side 55

⁵⁴ Gade, 1995, side 2

⁵⁵ Forhandlingsprotokollen for andelsmejeriet Godthaab d. 1. maj 1891

⁵⁶ jvf. bilag 4.1

også for 30 køer, hvilket var 14 køer mere end den næststørste interessant Mikkel Riis Christensen⁵⁷. Derudover sad han gennem længere tid i sognerådet, og var i 1879 og 1886 sognerådsformand. Han var også medlem af bestyrelsen i både sparekassen og Højre Vælgerforening. Der er altså her tale om en mand, som indtil den uheldige kautionsforpligtelse besad en betydelig position i samfundet.

Efter Malthinus Villadsen blev Niels Gadegaard bestyrelsesformand i mejeriet. Han havde, som nævnt, overtaget slægtsgården i 1889, og bestyrelsesposten var sandsynligvis et af de første betroede hverv i sognet, han påtog sig. Senere blev han også bestyrelsesmedlem i Thyholms Totale Afholdsforening og sognerådsformand i 1913. Han var ifølge sønnen Anton Gadegaard også en af de ledende kræfter bag oprettelsen af brugsforeningen og var i en årrække næstformand i Struer-Esbjerg andelsslagteri⁵⁸. Der er altså her tale om en mand, der var dybt engageret i andelsorganiseringen på flere områder.

Den sidste formand i perioden 1888-1900 var Jens Villadsen Christensen⁵⁹. Han blev formand i 1897 og var det til 1906, hvor han fraflyttede sognet. Lige som sine to forgængere opnåede han også flere betroede poster i sognet, idet han ud over bestyrelsesposten i mejeriet også i en periode var bestyrelsesformand for Højre Vælgerforening.

Det er næppe et tilfælde at to af de tre første bestyrelsesformænd, på et eller andet tidspunkt i deres livsforløb, indtog posten som sognerådsformænd. Generelt ses der hos bestyrelsesmedlemmerne en tydelig tendens til engagement i mange sfærer af samfundstotaliteten. Således var otte bestyrelsesmedlemmer ligeledes medlem af sognerådet og tre af disse var sognerådsformænd. To var at finde i sparekassebestyrelsen, to i bestyrelsen for Blå Kors, en i bestyrelsen for Thyholms totale afholdsforening, og sandsynligvis var der mange andre former for engagement, som jeg ikke har fundet frem til.

Familieforhold og venskaber var også af afgørende betydning for, om en gårdmand var bestyrelsespotentiale. De mænd, der sad i bestyrelsen for mejeriet, var i flere tilfælde nært beslægtede. I to tilfælde var der tale om far og søn, tre tilfælde af svogerskab, to fætre, samt en svigerfar/svigersøn-relation⁶⁰.

Ud over de direkte familieforhold var der mange nære venskaber de ledende familier i mellem. Således fortæller Anton Gadegaard, søn af Niels Gadegaard, at Christen Dueholm

⁵⁷ Forhandlingsprotokollen for andelsmejeriet Godthaab, indtegninger.

⁵⁸ Gadegaard, 1981, side 59

⁵⁹ Jens Villadsen var ikke i familie med Malthinus Villadsen.

⁶⁰ Se bilag 2.1-2.3, der er udarbejdet på baggrund af Anton Gadegaards ”Gamle slægter på Thyholm”.

Jensen næsten hver aften kom for at spille domino med hans far⁶¹. Ligeledes fremgår det af Kristen Krabbes erindringer, at der var et personligt venskab mellem flere af bestyrelsesmedlemmerne. Blandt andet nævner Krabbe en aften med gæsterne Niels Gade, Kristen Gade, Niels Gadegaard, Kristen Borre, Christen Dueholm Jensen og Kristen Poulsen Dueholm⁶², der alle undtagen sidstnævnte på et tidspunkt havde siddet i mejeriets bestyrelse. Også mellem Mikkel Riis Christensen og Povl Christensen eksisterede der nære relationer. De to var ifølge Gade naboer og købte således i fællesskab flere redskaber⁶³.

Dette er de slægt- og venskaber, jeg umiddelbart har fundet frem til, men sandsynligvis var der mange flere formelle og uformelle forbindelser mellem de ledende andelshavere. Under alle omstændigheder ses det tydeligt, at der i Søndbjerg-Odby var en gårdmandselite, der spillede en afgørende rolle i samfundslivet. Det var ikke en enkelt mand, der var bærer af andelsbevægelsen, men et netværk af betydningsfulde mænd, der knyttede forbindelser både gennem slægtskab og venskab. Selv om arvede positioner altså var en afgørende faktor, spillede også venskaber, f.eks. knyttet gennem Indre Mission, en vis rolle. På denne måde skabtes et netværk af det, Vagn Wåhlin kalder sergenterne⁶⁴. Det var en lille gruppe organisationsvante mennesker, der optrådte i mange forskellige bestyrelser og besatte sognets tillidshverv. Det er således påfaldende, hvordan visse personer går igen gennem kilder fra sparekassen, Indre Mission, Højre Vælgerforening, Blå Kors, sognerådet osv.

10.4 Indre Mission

Samtidig med mejeriets grundlæggelser var der også andre rørelser i Søndbjerg-Odby. Poul Kristensen havde fra Bremdal ved Humlum ført vækkelsen over sundet til Thyholm i slutningen af 1860'erne⁶⁵. I starten holdt de vakte møder i private hjem, men allerede i begyndelsen af 1880'erne havde bevægelsen vundet så mange tilhængere, at de private hjem ikke længere kunne rumme alle de vakte⁶⁶. Derfor blev missionshuset Siloam bygget⁶⁷.

Præsten i Søndbjerg-Odby sogn var i de første år efter Indre Missions ankomst til Thyholm Pastor Rønne. Han var ifølge Thybo grundtvigianer, men venligt stemt overfor

⁶¹ Gadegaard, 1981, side 99

⁶² Kristen Krabbes dagbog 15. februar 1898

⁶³ Gade, 1995, side 6

⁶⁴ Wåhlin, 2001, side 2. I materialet ses et netværk af ledende skikkelser, som er langt mere betydningsfuldt end karismatiske, organisatoriske eller nedarvede lederskaber. Derfor er Webers teori om disse ikke benyttet.

⁶⁵ Dette er sandsynligvis ikke den samme Poul Kristensen, som senere var at finde blandt de vakte på Thyholm, idet førstnævnte ifølge Thybo flyttede til Fousing i 1865, Thybo, 1923, side 10-11

⁶⁶ Thybo, 1923, side 10-11 og 27

⁶⁷ Samfundsstøtter de første år

missionen, således at alle i sognet uanset tilhørsforhold, fik noget ud af hans gudstjenester. I 1885 indsattes den indre missionske præst Paludan⁶⁸, og derefter fik Indre Mission for alvor indflydelse i sognet.

Indre Mission blev derved hurtigt en væsentlig faktor i det thyholmske samfund, og vækkelsen satte sine tydelige spor på moral og levemåde. I mange sammenhænge blev det præsten, der satte dagsordenen også for det sociale samvær. F.eks. nævner Anton Gadegaard, at når præsten gik hjem fra festligheder, var det også tid for alle andre at bryde op⁶⁹. Præsten førte ligeledes lister over de der ikke regelmæssigt gik til alters, hvilket tyder på nøje kontrol med sognebørnenes personlige overbevisning⁷⁰.

Det var ikke kun på de vakte denne moral indvirkede. I et lokalt samfund, hvor alle kendte hinanden, blev der skabt et fælles normsæt, og der blev udøvet en høj grad af social kontrol folk imellem. Også de ikke aktivt deltagende i missionen blev derfor påvirket, og efterhånden fik vækkelsen så meget magt at mange *”saa deres Fordel ved at kalde sig Missionsfolk”*⁷¹.

Også i andelsmejeriet kom missionen til at sætte afgørende spor, idet flere fremtrædende bestyrelsesmedlemmer var at finde blandt de vakte. Både Søren og Poul Christensen, Kristen Krabbe og Kristen Gade nævnes som nogle af Indre Missions støtter i starten, og flere kom til med årene⁷². Denne påvirkning ses blandt andet i lovene fra 1910, hvor det i paragraf 10 fastsættes at

*”bestyrelsen har saavidt muligt at varetage Mejeriets Tarv og har til enhver Tid Ret til at paase, at alt i Mejeriet er, som det bør være, at der ikke drives Kortspil, Svir eller andet upassende...”*⁷³

Mejeriets vedtægter lå således i forlængelse af Indre Missions strenge moralsæt, hvorved det ikke blot var mejeriets opgave at varetage økonomiske anliggender, men også at opretholde visse værdier.

10.5 Politik og ideologi

Ifølge Jørgen Falk Rønne var der bevægelse i endnu en sfære af samfundstotaliteten i disse år. Han skriver, at samtidig med andelsbevægelsens ankomst til Thyholm blev de fleste Venstremænd. Den politiske udvikling med Venstres vækst, og andelsbevægelsen, var i

⁶⁸ Thybo, 1923, side 14 og 21

⁶⁹ Dylrlæge Niels Ole Gadegårds beskrivelse af Odby og folk 1900-1920

⁷⁰ Journal fra Søndbjerg-Odby præstearkiv

⁷¹ Rønne, 1936, side 43

⁷² Samfundsstøtter de første år

⁷³ Love for andelsmejeriet Godthaab 1910, § 10.

mange dele af Danmark tæt forbundet, idet begge var led i gårdmændenes bevidstgørelse om egen position⁷⁴. At overføre dette udviklingstræk til Sønderjylland finder jeg dog ikke belæg for i kildematerialet, og en direkte sammenkædning af disse udviklingstendenser synes at være en uholdbar efterrationalisering.

Valglisterne fra både 1889 og 1892 vidner nemlig om betydelig tilslutning til Højres kandidat til Folketinget. I 1889 var den højreorienterede Andersen eneste folketingskandidat, men i 1892 var venstremanden Espersen kommet til. Ud fra 1889-listen kan det altså ikke konkluderes, at der ikke var nogen, der sympatiserede med Venstre, men på baggrund af 1892-listen kan vi derimod med større sikkerhed udtale os om manglende opbakning til Venstre. Espersen fik nemlig kun 4 stemmer mod Andersens 66, hvilket til dels kan skyldes, at nogle gårdmænd ikke turde stå op i mod flertallet, men primært at gårdmændene faktisk sympatiserede med Højre. Der findes altså ikke belæg for stormende fremgang for Venstre på Thyholm i disse år⁷⁵.

Denne accept af Højre ses som en generel tendens i hele Thisted Amt. Ifølge Sølling var der et solidt højreflertal både i de agrare og de urbane dele af amtet et godt stykke op i det 20. århundrede. Først i perioden 1901-1910 blev Venstres lokale dagblad Thisted Amts Tidende den mest udbredte avis i landdistrikterne⁷⁶.

Denne sammenhæng mellem religion og et stærkt Højre i et sogn, hvor Indre Mission havde fundet et godt fodfæste, var ikke enestående. Generelt gælder det i hele Nordvestjylland, at grundtvigske sogne var venstrehøjborgere, mens Højre hentede deres støtte i de missionske sogne. På makroplanet var der også visse højreorienterede tendenser inden for Indre Mission. Indre Mission tog ikke officielt stilling til politik, men flere af de ledende mænd inden for missionens ledelse, heriblandt Vilhelm Beck, sympatiserede med Højre. På alle planer af samfundet, både mikro, mezzo og makroniveau ses altså en sammenhæng mellem Indre Mission og Højre.

Mange af venstres politiske mål lå ellers tættere på gårdmændenes interesser end Højres program. Men her spillede det sandsynligvis en afgørende rolle, at mange ledende venstremænd var af grundtvigsk overbevisning. For mange missionsfolk var det unaturligt at stemme på religiøse modstandere, og derfor blev Højre den foretrukne allierede. Desuden ses det i Skodborg herred, lige syd for fjorden, at der gennem den lokale Højre-folketingsmand fra Lemvig var forbindelser mellem de lokale indre missionske kredse og regeringen. Denne

⁷⁴ Rønne, 1936, side 35

⁷⁵ Valglisterne fra Sønderjylland-kommune 1889 og 1892

⁷⁶ Sølling, 1989, side 544-545

forbindelse sikre, at der blev udpeget missionske præster, når præsteembederne skulle besættes⁷⁷. Hvorvidt sådanne forbindelser også har gjort sig gældende i Refs herred vides ikke.

I andelsmejeriet synes politisk observans dog ikke at have spillet en afgørende rolle, idet Malthinus Villadsen og Jens Villadsen Christensen stemte på en højrekandidat, mens Niels Gadegaard var erklæret Venstre-tilhænger. Generelt var der dog betydelig overvægt af Højre-tilhængere blandt bestyrelsesmedlemmerne, men dette afspejler blot det generelle billede i Sønderbjerg-Odby. Ligeledes vidner både afstemning efter koantal⁷⁸ og de mange overbevidste Højremænd i de første bestyrelser om, at økonomiske motiver spillede en større rolle end de ideologiske ved mejerioprettelsen. Desuden var en af de ledende kræfter i selve oprettelsen af andelsmejeriet Godthaab, Malthinus Villadsen varm fortaler for Højre. Den 17. marts 1888, fire dage før han indtrådte som bestyrelsesformand for det nyoprettede andelsmejeriet Godthaab, blev han således indvalgt til bestyrelsen i Hvidbjerg Konservative Klub⁷⁹.

10.6 Sociale relationer

Der var ifølge Martin Gade ikke megen uenighed på egnen i slutningen af 1800-tallet⁸⁰. Det skyldes til dels Indre Mission, der kom til at udgøre et væsentlig bindeled mellem sognebørnene. De vakte mødtes ofte både i løbet af ugen og om søndagen, og derved blev der skabt et enestående sammenhold. Gennem årene udviklede gruppen af missionsfolk sig fra at være et udstødt mindretal i sognet til at udgøre den dominerende gruppe. Derved blev missionen til en samlende faktor, der satte dagsordenen både for de vakte og de få, der var udenfor.

I mange andre dele af landet var de sociale relationer ellers en splittende faktor i disse år. I den agrare del af samfundet skete der en øget opsplittning mellem husmænd, gårdmænd og godsejere. Især konflikten mellem husmænd og gårdmænd øgedes i disse år, hvor det mest tydelige modsætningsforhold tidligere var godsejere overfor almuen⁸¹. I Sønderbjerg-Odby synes denne adskillelse ikke at komme til udtryk. Der var ingen herregårde i sognet og dermed ikke noget agrart storborgerskab, lige som landproletariatet bestående af husmænd og

⁷⁷ Lauridsen, 1986, side 179-183

⁷⁸ Afskaffedes sandsynligvis på et tidspunkt mellem 1906 og 1910.

⁷⁹ Thisted Amts Tidende 21/3-1888

⁸⁰ Gade, 1993, side 5

⁸¹ Wåhlin, By og land, side 47-48

landarbejde først sent begyndte at organisere sig. Først i 1909 blev Thyholm Husmandsforening stiftet, og endnu længere varede det inden Sønderbjerg-Odby i 1949 fik egen husmandsforening⁸². En af grundene til at interesseforskelle mellem gårdmænd og husmænd ikke kom tydeligere til udtryk i slutningen af 1800-tallet, kan være missionen. Indre Mission fik godt fodfæste i alle samfundslag og blev derfor en samlende faktor mellem gårdmænd og husmænd.

Indre Mission blev også på mange måder det netværk, hvorigennem sociale relationer reproduceredes. Disse relationer spillede en afgørende rolle når offentlige hverv skulle besættes. Det vides ikke, hvordan sammensætningen af de første menighedsråd var, men i 1922 var der ti missionsfolk og to uden politisk tilhørsforhold i menighedsrådet, og i 1945 havde alle menighedsrådsmedlemmer tilknytning til Indre Mission⁸³. Det er uvist, hvordan sognerådene var sammensat, men det er sandsynligt, at Indre Mission også her var dominerende. Dette skete ikke altid gennem direkte besættelse af de politiske poster, idet f.eks. Niels Gade, der ikke var af missionsk observans, sad i sognerådet både i 1889 og 1892. Det er dog væsentligt at understrege, at Gade langt fra var en ”ukristelig” mand. Han var således ivrig kirkegænger, og hans tro var nærmest gammeldags gerningskristendom⁸⁴. Ligeledes var han med i bestyrelsen af Blå Kors, der i 1901 blev overtaget af Indre Mission, og hans børn blev også grebet af vækkelsen.

Niels Gade synes derfor at have sympatiseret med mange af Indre Missions holdninger, og skal derfor ikke ses som en modstander af missionen. På den måde var det ikke nødvendigvis personer fra Indre Missions lokale ledelse, der besatte sognets poster, men det var utænkeligt, at modstandere af Indre Mission kunne opnå disse poster. Hvis en mand skulle opnå visse hverv i samfundet, var det altså vigtigt at have i det mindste en perifer tilknytning til Indre Missions netværk.

11. Kontrafakta – et alternativt forløb

En yderligere undersøgelse af sammenhængen mellem de forskellige sfærer kan opnås ved brug af kontrafaktisk metode til at undersøge de alternative udviklingsforløb ved ændring af de religiøse forhold på egnen. Min kontrafaktiske hypotese lyder derfor således: Hvordan

⁸² Madsen, 1984, side 81-83

⁸³ Thomsen, 1984, side 57

⁸⁴ Gadegaard, 1981, side 76

havde økonomi og ideologi udviklet sig i Sønderbjerg-Odby sogn, hvis Indre Mission ikke var blevet så dominerende på egnen?

En undersøgelse af en sådan hypotese ligger nok på grænsen af, hvad der er forsvarligt med hensyn til krav om historisk konsistens. En sådan ændring ville medføre en væsentlig anderledes tilværelsesforståelse for sognets indbyggere, og det er derfor tvivlsomt om udviklingstræk, som f.eks. mejeriets grundlæggelse i 1888, uden videre kan overføres fra det faktiske til det kontrafaktiske forløb. Men med dette usikkerhedselement in mente vil jeg alligevel udføre dette tankeeksperiment, fordi det kan være med til at vise de forskellige sfærers indbyrdes afhængighed.

Hvis Indre Mission ikke dominerede sognet kunne det antages, at grundtvigianere havde udfyldt en del af dette tomrum. Ifølge Jørgen Falk Rønne var grundtvigianere allerede til stede i sognet på det tidspunkt, hvor Indre Mission for alvor fik fat i befolkningen⁸⁵. En sådan antagelse er derfor ikke urealistisk. En opsplittning inden for den religiøse sfære ville have delt sognet i to lejre. De sammenholdsskabende sociale relationer, der blev produceret gennem et stærkt Indre Mission, ville i stedet blive en splittende faktor med dannelse af to religiøse grupperinger til følge.

De ideologiske forhold i sognet ville også blive påvirket af en sådan grupperingsdannelse. Traditionelt var der, som ovenfor beskrevet, flere bindeled mellem grundtvigianere og Venstre, mens Indre Mission havde forbindelser til Højre. Derfor kunne der være en mulighed for, at der før 1892 ville være opstillet en Venstre-kandidat, og denne havde sandsynligvis fået væsentlig større opbakning end fire ud af halvfjerds stemmer. På makroplan var kampen mellem Venstre og Højre i disse år meget tydelig, og dette modsætningsforhold havde sandsynligvis også givet udslag på mikroplanet, hvis ikke de vakte havde givet massiv opbakning til Højre.

Også på det økonomiske område kunne en sådan polarisering i sognet have spillet en afgørende rolle. F.eks. ville kredsen af utilfredse andelshavere, der i 1894 krævede søndagshvilen afskaffet, sandsynligvis have opretholdt deres krav længere, end tilfældet var, hvis konflikten også havde bundet i ideologien. En sådan udvikling der ind i mellem førte til mejerideling, kan ses i andre sogne, hvor der netop var denne konflikt mellem Indre Mission og grundtvigianere⁸⁶.

⁸⁵ Rønne, 1936, side 41

⁸⁶ Haue, 1977, side 377

Ved en undersøgelse af dette kontrafaktiske scenario bliver det altså klart, at den konsensus der blev skabt i samfundet i forbindelse med Indre Missions dominerende stilling, også kom til at gøre sig gældende på mange andre samfundsforhold herunder mejerisammenhæng. Indre Mission nedtonede således konflikter på det økonomiske område gennem et stærkt religiøst sammenhold, hvorved konsensus var den herskende tilstand på mange områder af samfundstotaliteten. Forhold på det religiøse plan var altså en væsentlig forudsætning for, at udviklingen forløb som den gjorde.

12. Faseforskydning eller brudteori

Ved ovenstående gennemgang af samfundet er det tydeligtgjort, at der kan konstateres mange forbindelsesled mellem de forskellige segmenter af samfundstotaliteten. Denne påvirkning synes ikke at have fulgt et lineært mønster fra skabelsen af en social bevægelse over ideologi til andelsorganisering som det Torben Bager beskriver. Tværtimod synes der i kildematerialet at være tydelige tegn på høj grad af vekselvirkning. Derfor finder jeg, at det er Vagn Wåhlins faseforskydningsmodel, der bedst beskriver udviklingen i Sønderbjerg-Odby i årtierne før århundredskiftet.

Der kan således ikke observeres en opsplitning i de sociale relationer, hvor gårdmændene udskilte sig som en klart defineret gruppe. Tværtimod var Indre Mission med til at nedtone sådanne konflikter, og der skabtes sociale bindinger på tværs af klasseskel. Indre Mission havde en meget dominerende betydning i sognet, hvorved visse overordnede moderniseringsmekanismer blev sat ud af spillet. Derved slog tendenser, der var meget betydningsfulde på makroplanet, aldrig igennem på mikroplanet.

F.eks. blev der ikke skabt en ideologisk orientering mod Venstre blandt gårdmændene. Dette er atypisk i forhold til nationalplanet, hvor en ideologisk bevidstgjort gårdmandsgruppe var en af drivkræfterne i Venstres kamp mod Estrups udstedelse af provisoriske love. På Thyholm bibeholdt Højre derimod sin dominerende stilling, og først et stykke op i det 20. århundrede fik Venstre for alvor fat i landbefolkningen.

Andelsmejeriets grundlæggelse var således ikke ideologisk betinget, men i højere grad en praktisk arbejdsform. Det primære motiv var det økonomiske incitament, og andelsorganiseringen skal ikke ses som et udtrykt samfundskritisk element. Til gengæld ses en vekselvirkende påvirkning mellem de forskellige sfærer bl.a. gennem en bestyrelsesvant gårdmandselite, der var engageret i flere dele af samfundstotaliteten. Ideologien var ikke

forudsætningen for andelsorganisering, men det var på den anden side heller ikke tilfældigt, at netop i disse år kom den første venstre-mand på valglisterne. Andelsorganiseringen var således det første synlige bevis på, at der i flere forskellige sfærer af samfundet var et begyndende kraftfelt omkring gårdbruget. Endnu var dette ikke kommet til udtryk ideologisk, denne udvikling var først i sit tidligste stadie.

13. Beslutningsprocesser - Søndagshvilestriden 1894

Også senere i andelsmejeriets historie ses påvirkning fra samfundstotalitetens øvrige sfærer som en drivende kraft i mejeriets udvikling. En af de store stridspunkter i andelsmejeriet Godthaabs historie var spørgsmålet om søndagshvile, hvilket kan ses som et udtryk for stærk gensidig påvirkning mellem økonomi og religion. Det vides ikke om andelsmejeriet var søndagshvilende fra dets oprettelse, men allerede i 1889, i forbindelse med mejerist Veilings tiltrædelse som bestyrer i stedet for Ludvig Pedersen, blev spørgsmålet taget op på et bestyrelsesmøde. Det blev besluttet, at bestyrelsen ville spørge Veiling om hans syn på sagen, inden der blev truffet endelig afgørelse. Disse drøftelser er der ikke bevaret vidnesbyrd om, men det er sandsynligt, at Veiling var fortaler for søndagshvile, i hvert fald var Fousing andelsmejeri, hvor han tidligere var ansat, et såkaldt missionsmejeri⁸⁷. Den 20. april 1889 blev det vedtaget, at Godthaab ligeledes skulle være søndagshvilende, og at mælken skulle afhentes lørdag og bearbejdes inden midnat samme aften⁸⁸. Efter denne beslutning synes der ikke at have været yderligere diskussion blandt mejeriets andelshavere den næste tid.

Men allerede i 1894 blev spørgsmålet igen taget op til debat. Nogle af andelshaverne syntes således, at omkostningerne ved at lade mejeriet være søndagshvilende var for store, mens andre mente at Guds velsignelse måtte opveje dette tab⁸⁹.

En af grundene til at diskussion kom netop på dette tidspunkt, var sandsynligvis de dårlige økonomiske kår. Indtil 1893 havde landbrugskrisen hovedsageligt ramt udførslen af levende dyr, mens smør- og baconproduktion stadig havde opretholdt en god pris, men i 1893 blev også disse eksportgrene ramt af den økonomiske depression.⁹⁰ Smørproduktionen var en vigtig indtjeningskilde, og derfor var det andelshaverne magtpåliggende at opretholde så stor en eksport som muligt. Da andelshaverne ikke havde mulighed for at opbevare mælken

⁸⁷ Haue, 1977, side 369

⁸⁸ Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab d. 19. februar 1889 og d. 20. april 1889.

⁸⁹ Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab d. 28. april og 26. maj 1894

⁹⁰ Hansen, 2001, s. 221-223

afkølet, var det derfor vigtigt med hurtig behandling for at undgå sur mælk og dermed en forringet smørkvalitet.

En anden årsag til konflikten kunne være en svækkelse af Indre Missions indflydelse på befolkningen. Det ville sandsynligvis betyde øget fokus på den økonomiske side af hverdagen, og en nedprioritering af den religiøse selvforståelse. Der er desværre ikke overleveret kilder, der direkte fortæller om de religiøse forhold på egnen omkring 1894, men der er andre kilder, der kan give antydning af, hvordan det forholdt sig. Kommunionbogen og den journal præsten førte fortæller nemlig, hvor mange der gik til nadver i denne periode, hvilket kan give en indikation på den personlige religiøsitet⁹¹.

Her viser tallene alt andet end en svækkelse af religiøsiteten i Søndbjerg-Odby sogn. Tværtimod var der 277 flere nadverbesøg i 1894 end i 1893, og denne stigende tendens fortsatte helt frem til 1898, med en mindre tilbagegang i 1895⁹². Hvilke motiver der lå bag en persons nadvergang er umuligt at sige, men det er bemærkelsesværdigt, at stigningen var så markant netop i 1894. Dette kan til dels skyldes en tendens til at søge guddommelig støtte i tider med økonomisk krise. Der er dog også den mulighed, at det øgede nadverbesøg var udtryk for, at de andelshavere, der støttede forslaget om søndagskørsel, ville vise deres religiøse overbevisning. Altså måske en påvirkning fra den økonomiske sfære på den religiøse.

13.1 Beslutningsprocesser under en konfliktsituation.

Denne konflikt kan med fordel undersøges med udgangspunkt i idealmodellen for beslutningsprocesser (jvf. metodedel, afsnit 4). Konflikten opstod som sagt ud fra modstridende medlemsinteresser og udmøntede sig indledningsvist i uorganiseret debat. I mange tilfælde ville andelshaverne søge at opnå konsensus allerede på dette tidlige stadie, så konflikten kunne undgås, men i nogle tilfælde var dette ikke muligt, som f.eks. angående søndagshvilen. Det er uvist, hvor længe denne fase strakte sig over, men den 26. maj 1894 blev der formuleret et krav: atten andelshavere krævede afholdt ekstraordinær generalforsamling om søndagshvilespørgsmålet⁹³.

Da kravet nu var stillet, trådte beslutningsprocessen ind i en ny fase; dialogen. De to grupperinger inden for andelskredsen var nu relativt skarpt optrukne, og diskussionen blev mere formel. Den enkelte blev tvunget til at tage stilling, og argumentationen fulgte nu visse

⁹¹ Kommunionbogen og journalen fra Søndbjerg-Odby præstearkiv

⁹² jvf. Bilag 5.1

⁹³ Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab d. 26. maj 1894

strukturer. Den ene gruppering argumenterede således på baggrund af økonomiske hensyn, mens den anden gruppe argumenterede ud fra religiøs overbevisning. De enkelte grupperinger undersøgte nu hinandens styrke, og andelshaverne afvejede om det ville være gavnligt at få spørgsmålet til afstemning. I dette konkrete tilfælde kom de andelshavere, der ønskede søndagshvilen ophævet, til den konklusion, at det ikke var muligt at opnå flertal, hvorfor de lod forslaget falde uden afstemning.

Dette medfører, at idealmodellens højre side ikke bliver særlig relevant for netop denne beslutningsproces. Der blev ikke udført nogen handling, og outcome blev status quo. Derefter synes at være opnået konsensus, i hvert fald er der ikke spor af videre uenighed i forhandlingsprotokollerne. At konsensus blev opnået, var dog ikke givet på forhånd. Hvis gruppen, der ønskede søndagsaktivitet, havde været mere determineret på at opnå deres krav, kunne de være gået tilbage til debatfasen for at prøve på at vinde flere andelshavere for deres sag. Her har det sandsynligvis været af stor betydning, at mejeriet var et forholdsvis lille mejeri, hvorfor frygten for deling vejede tunget i forhold til andre økonomiske dispositioner. En deling ville nemlig få alvorlige følger for rentabiliteten, idet der ikke var basis for drift af to mejerier i dette sogn.

Under hele denne proces var der visse rammebetingelser og indre påvirkningsfaktorer, der satte grænser for både argumentation og praksis. Specielt det økonomiske og socio-kulturelle miljø spillede en afgørende rolle. Påvirkningen fra den økonomiske sfære kom i dette tilfælde både indefra og udefra. Således var det økonomiske rammebetingelser, der gav anledning til, at søndagshvilespørgsmålet overhovedet blev taget op, mens beslutningsprocessen blev påvirket indefra via utilfredse andelshavere, der argumenterede udfra økonomiske dispositioner. De socio-kulturelle elementer påvirkede derimod i højere grad indefra end udefra. Der var således et flertal af andelshavere, der prioriterede religiøse interesser væsentlig højere end de økonomisk-materielle, hvorfor status quo blev opretholdt på trods af økonomisk krise.

Også naturgivne forhold og teknologiske betingelser spillede en rolle i denne konflikt. Således ville der sandsynligvis ikke have været nogen konflikt, hvis ikke smørret blev af ringere kvalitet ved ikke at blive forarbejdet umiddelbart efter malkning. Naturgivne forhold gjorde det dermed mindre rentabelt at opretholde søndagshvile. Ligeledes satte det teknologiske udviklingsstadium visse grænser. Hvis andelshaverne f.eks. havde haft nedkølingsmuligheder, så mælken kunne bibeholde sin kvalitet, ville problemet ligeledes have været løst.

13.2 Komparation – mejerikrigen i Nordvestjylland

Andelsmejeriet Godthaab var ikke det eneste mejeri i Danmark, hvor missionsfolk opnåede søndagshvile. I Danmark var 74 mejerier helt søndagshvilende, hvoraf næsten halvdelen var lokaliseret i Ringkøbing Amt. Specielt i den nordlige del af amtet ved Limfjordskysten, hvor Indre Mission stod stærkt, var mange mejerier søndagshvilende. Der var dog også andre områder, hvor Indre Mission havde lige så stor indflydelse, men hvor søndagshvilende mejerier ikke var så hyppige. Dette tyder ifølge Harry Haue på, at der i dette område findes en speciel tolkning af det 3. bud om at holde hviledagen hellig, som ikke bare skyldtes Indre Mission, men havde rødder tilbage i den pietistiske bevægelse i første halvdel af 1800-tallet. Der er derfor stor sandsynlighed for at den strenge tolkning af det 3. bud på Thyholm, var en konsekvens af at Indre Mission tilførtes fra netop egnene syd for Limfjorden⁹⁴.

Det var ikke kun på Thyholm, hvor der forekom stridigheder blandt andelsfolk om, hvorvidt et mejeri skulle være søndagshvilende eller ej. I efteråret 1895 var der i Flynder, en lignende strid. Dette mejeri havde tidligere overladt det til hver enkelt andelshaver at afgøre, hvorvidt han ville levere mælk om søndagen eller ej. Men i 1897 forlangte en del af andelshaverne leveringspligt om søndagen i sommerhalvåret. På generalforsamlingen var der flertal for forslaget, og det blev vedtaget. Dette kunne toogtredivende andelshavere og tre bestyrelsesmedlemmer ikke acceptere, hvorfor de forlod mejeriet og dannede et nyt søndagshvilende mejeri i samarbejde med missionsfolk fra nabosognet Bøvling. Dermed var der tre mejerier til at dække to sogne, hvorved ingen af mejerierne kørte med fuld belægning og mælkeruterne overlappede hinanden. Som eksempel på sådanne forhold kan desuden nævnes Tørring og Nr. Nissum sogne, der begge grænser op til Limfjorden lidt vest for Thyholm⁹⁵. Kun i et enkelt tilfælde var det dem, der ønskede søndagsaktivitet, der var udbryderne⁹⁶. Dette tyder på, at missionsfolk var mere ubøjelige end de, der argumenterede ud fra økonomiske dispositioner. Derfor ses det ofte, at det førte til mejerideling i de sogne, hvor missionsfolk ikke kunne opnå flertal.

Andre steder opnåedes kompromis som i Søndbjerg-Odby Sogn. I Hjerm sogn var der således en række andelshavere, der stillede krav om, at mejeriet skulle være i drift om søndagen. Der kunne ikke opnås enighed, og derfor blev mejeriet splittet. Allerede kort tid efter begyndte de udbrudte andelshavere bygningen af et nyt mejeri. Dette mejeri var bedre

⁹⁴ Haue, 1977, side 368 og 372-373

⁹⁵ Lauridsen, 1986, side 170-172

⁹⁶ Haue, 1977, side 374

placeret end det gamle Hjerm mejeri, hvilket sammen med de øgede driftsomkostninger ved drift af 2 mejerier førte missionsfolkene til at søge kompromis endnu engang. Det lykkedes, og andelshaverne enedes om fælles drift af det nybyggede mejeri, med den forudsætning at mejeriet skulle holdes lukket på egentlige helligdage, mens leverandørerne selv kunne bestemme på søndage⁹⁷.

Ved komparation med mejerier i andre sogne i Nordvestjylland ses det altså, at konsensus ikke altid var en selvfølge. At missionsfolkene havde flertal i Søndbjerg-Odby, var af afgørende betydning for mejeriets fortsatte drift, idet mange andelshavere med tilknytning til Indre Mission ikke kunne acceptere underkendelse af Bibelens 3. bud. Samtidig havde det også betydning, at de der ønskede mejeriet i drift om søndagen, accepterede status quo, da de ikke kunne samle flertal for deres krav. De tog ikke den mest radikale konsekvens af deres holdning, at forlade mejeriet for at oprette et nyt, men lod deres forslag falde af hensyn til fællesskabet.

14. Andelsmejeriet Godthaab 1894-1968

Efter striden om søndagshvile viser forhandlingsprotokollerne ikke tegn på større uenigheder de følgende år. Generalforsamlingerne udspillede sig efterhånden efter et fast mønster, med fastsættelse af skummetælks- og vallepriser, udlicitering af mælkeruterne og valg til bestyrelsen. Mejeriet kom ind i en stabil arbejdsgang, hvor forhandlingerne oftest foregik i fred og fordragelighed. Et punkt kom dog ofte til debat og fik tydeligvis sindene i kog: afregningsformen. Dette bekræfter blot teorien om, at det på mange måder var de økonomiske motiver, der var drivende bag andelsmejeriet Godthaab.

I 1968, efter 80 års drift i andelsmejeriet Uglev, var det ikke længere økonomisk rentabelt at opretholde driften af to mejerier på Thyholm. Derfor blev andelsmejeriet Godthaab og andelsmejeriet Thyholm i Hvidbjerg lagt sammen, men allerede i 1983 blev også dette mejeri taber i konkurrencen med de store selskaber. Efter 1983 var der ikke længere mejeri på Thyholm, men leverandørerne leverede nu deres mælk til Mejeriselskabet Danmarks afdeling i Holstebro⁹⁸. Et århundredes mejerihistorie på Thyholm var afsluttet.

⁹⁷ Lauridsen, 1986, side 170

⁹⁸ Graugaard, 1983, side 46-48

15. Konklusion

I 80 år steg røgen op af skorstenen på mejeriet Godthaab. De, der i 1888 overtog mejeriet fra Ludvig Pedersen for at drive det som andelsmejeri, havde næppe forestillet sig hvilken betydning mejeriet skulle få for fremtidige generationer af landmænd.

I næsten alle dele af Danmark sås i disse år afgørende udvikling, idet økonomiske, ideologiske og sociale forhold var i hastig forandring. Men det var ikke alle samfundssfærer, der udviklede sig i samme tempo, og der kan observeres store lokale variationer. Det var således ikke altid ideologien, der var den væsentlige drivkraft bag øvrige forandringsprocesser, som Baggers synes at hævde i "Andelsorganisering". Nogle steder fulgte udviklingen andre mønstre, som f.eks. i Sønderbjerg-Odby, hvor motiverne for grundlæggelsen af andelsmejeriet Godthaab nærmere skal søges i den økonomiske sfære. Langt den overvejende del af landbefolkningen i Sønderbjerg-Odby sympatiserede således med Højre og søgte ikke dybtgående samfundsmæssige forandringer. Selv om Venstre, der i mange tilfælde knyttedes sammen med andelsbevægelsen, var i meget svag fremgang i disse år, kan dette ikke forklare andelsmejeriets oprettelse.

Jeg vil dog ikke benægte at der i disse år skabtes et spirende kraftfelt omkring gårdbruget i Sønderbjerg-Odby, som også ideologien var en del af. Men dette skete i bestandig vekselvirkning mellem samfundstotalitetens sfærer. Visse moderniserende træk på makroplanet som f.eks. andelsorganiseringen inden for den økonomiske sfære slog således tydeligt igennem på lokalplan, mens der i andre sfærer var stærke bevarende elementer. Her tænker jeg især på Indre Mission, der blev så dominerende på egnen at det fik stor indflydelse på både økonomi og ideologi.

Disse lokale forskelle findes der ikke plads til i Baggers teori for andelsorganisering. Til gengæld kan disse vekselvirkningsprocesser mellem de forskellige sfærer ses som et tydeligt eksempel på Vagn Wåhlins faseforskydningsteori. Gennem konstant gensidig påvirkning udvikledes de forskellige samfundselementer. Nogle elementer ændredes hastigt, som følge af brede samfundsmæssige tendenser, mens andre i mange år bevarede deres sejhed. Derved blev historien på netop denne lokalitet helt unik.

16. Litteraturliste

Arkivalsk materiale

Landsarkivet for Nørrejylland

- Præstearkivet for Søndbjerg-Odby sogn 1859-, Refs Herred, Ålborg Stift,
 - Kommunionbog 1874-1895, C 126 D, 11
 - Journal 1878-1926, C 126 D, 13

Egns historisk Arkiv for Thyholm og Jegindø

- Danmarks handelskalender 1883-84, 1887-88, 1891-93, 1896-97, 1904-05, 1917-18 og 1921, depot, A6
- Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab 1888-1934
- Forhandlingsprotokol for Blaa Kors 1908-1973, læsesal, Søndbjerg-Odby-Uglev 9
- Fortegnelse over vælgere i Søndbjerg-Odby 1892-1893, læsesal, ”hylden under anetavlerne/bøgerne”
- Gade, Martin: Landsbyen Odby, 1995, ej registreret
- Gadegård, Niels Ole: Dyr læge Niels Ole Gadegård beskrivelse af Odby og folk 1900-1920, depot, A328
- Kristen Krabbes dagbog 1888-1935, ej registreret
- Love for andelsmejeriet Godthaab 1935 og 1947, indlæg i forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab.
- Protokol for Højre Vælgerforening Søndbjerg Odby sogne 1902-1965, læsesal, Søndbjerg-Odby Uglev 2
- Søndbjerg Odby sogneråd, liste over formænd, læsesal, Thyholm A21.
- Søndbjerg-Odby kommune, valgadministration 1889-1890, depot A17
- Samfundsstøtter de første år, Uglev missionshus, depot, A599

Statsbiblioteket i Århus, småtrykssamlingen

- Love for andelsmejeriet Godthaab 1910, 1922, 1957 og 1961

Privat arkiv: Christian Gade, Råkjærvej 3, Hellerød, 7790 Thyholm

- Gade, Martin: *Landsbyen og dens slægter*, forfattet 1993

Trykt kildemateriale

- Rønne, Jørgen Falk: *"I sol og blæst"*, København 1936
- Thybo, J.: *"Kun god er Gud"*, København 1923
- Pedersen, Poul: *"Et sekel på Gadegaard"*, Hvidbjerg, 1983
- Gadegaard, Anton: *"Gamle slægter på Thyholm"*, Esbjerg, 1981

Baggrundslitteratur

- Bager, Torben: *"Andelsorganisering"*, Esbjerg, 1992,
- Bager, Torben: *"En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype, samt en analyse af den danske andelsbevægelses historiske udvikling og fremtidsmuligheder"*, København, 1976,
- Bager, Torben: "Indledning" i Bager, Torben (red.): *"Landbrugskooperationen i Norden, Særpræg – Tilpasning"*, Esbjerg, 1985
- Bjørn, Claus: *"Dansk mejeribrug 1882-2000"*, Odense, 1982.
- Dahlberg, Rasmus: "Historiens Matrix. Kontrafaktisk historieskrivning – teorier og idéer" i *Den Jyske Historikers ekstranummer 2001*, side 12-29
- Drejer, A.A.: *"Den danske Andelsbevægelse"*, København, 1929,
- Graugaard, Esben (red.): *"Thyholm og Jegindø gennem 100 år"*, Hvidbjerg 1983
- Hansen, Svend Aage: *"Økonomisk vækst i Danmark, bind I 1720-1914"*, København, 2001
- Haue, Harry: *"Mejerikrigen"* i *Fortid og Nutid*, bind XXVII, 1977-78
- Odgaard, Christen: "Landbruget" i Graugaard, Esben (red.): *"Thyholm og Jegindø – gennem 100 år, hæfte I"*, Hvidbjerg, 1984
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *"Til kilderne!"*, København 2001
- Kjeldstadli, Knut: *"Fortiden er ikke hvad den har været"*, Roskilde, 2001
- Lauridsen, Henning Ringgaard: *"Folk i bevægelse"*, Struer, 1986
- Madsen, Henry: "Thyholm Husmandsforening" i i Graugaard, Esben (red.): *"Thyholm og Jegindø – gennem 100 år, hæfte II"*, Hvidbjerg, 1984
- Røkholt, Per Ove: *"Kooperativt særpræg – en teoretisk tilnærmning"* i Røkholt, Per Ove m.fl.: *"Landbrugskooperationens særpræg"*, Esbjerg, 1984
- Røkholt, Per Ove: "Kooperativt særpræg – en idealmodelltilnærmning" i Bager, Torben (red.): *"Landbrugskooperationen i Norden, Særpræg – Tilpasning"*, Esbjerg, 1985
- Søllinge, Jette D.: *"De danske aviser 1634-1989, bind II"*, Odense, 1989

- Tetlock, Philip E. og Belkin, Aron: "Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological and Psychological Perspectives" i *Tetlock, Philip E. og Belkin, Aron (red.): Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological and Psychological Perspectives*, side 1-38. Princeton, 1996
- Thomsen, Gustav: "De folkelige bevægelser. Det religiøse liv" i Graugaard, Esben (red.): "Thyholm og Jegindø – gennem 100 år, hæfte II", Hvidbjerg, 1984
- Wille, Hans Jørgen Boe: "*En oversigt over argumentation og motivationsformerne i forbindelse med mejeribruget og andelsmejerierne i 1890'erne*", København, 1981
- Wåhlin, Vagn: "*Komparation – en model og nogle hoved-elementer*", uddelt handout d. 5/9-02
- Wåhlin, Vagn: "*Om Tidsforskydning og samfundscændring*", uddelt handout d. 5/9-02
- Wåhlin, Vagn: "*Lederskab, karisma, gruppe-engagement og indianere*", notat til "Folkelige bevægelser" april 2001
- Wåhlin, Vagn: "*By og land*" i Holmgaard, Jørgen (red.): "Særtryk fra: Det grundtvigske bondemiljø", Aalborg, 1981

Opslagsværker

- Ellbrecht, G. (red.): "*Dansk mejeristat, bind V*", København 1932
- Hansen, J.J.: "*Større danske landbrug, bind VII*", København, 1935
- Nedergaard, Paul (red.): "*En dansk præste og sognehistorie, bind V, Aalborg stift*", København, 1959
- Trap, J.P.: "*Kongeriget Danmark, bind IV*", 3. udgave, København, 1901
- Trap, J.P.: "*Kongeriget Danmark, bind V*", 4. udgave, København, 1924
- Trap, J.P.: "*Kongeriget Danmark, bind VI*", 5. udgave, København, 1961

Aviser

- Thisted Amts Tidende 1883-1948
- Thisted Amts Avis 1888-1894

Anmeldelser

- Gundelach, Peter: "*Anmeldelse af: Bager, Torben: Andelsorganisering*" i *Politica*, 1993, årg. 25, nr. 2, side 234-237.

- Pedersen, Erik Helmer: "*Anmeldelse af Dansk mejeribrug 1882-2000*" i Historisk tidsskrift, 1984, Vol. 14, V, side 170-171
- Ronit, Karsten: "*Anmeldelse af: Bager, Torben: Andelsorganisering*" i The Scandinavian economic history review, 1993, Vol. 41, nr. 2, side 203-204